

BOŽIDAR S. PAVIĆEVIĆ*
Prof. dr ŽIVOJIN PRAŠČEVIĆ**

GRAĐEVINARSTVO I PROJEKTNJA DJELATNOST

1. U V O D - STRUKTURA DJELATNOSTI I PREDUSLOVI

1.1. Opšte

Ovaj prilog urađen je kao dio prve faze šireg interdisciplinarnog naučno-istraživačkog projekta Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, što ga je - pod nazivom "Mogućnosti tehnološkog prestrukturiranja i razvoja privrede Crne Gore", pokrenuo njen Odbor za naučno-tehnološki razvoj.

Uvažavajući poziv inicijatora i akceptirajući u svemu opšte ciljeve tog projekta, autorski tim ovog tematskog dijela projekta, pored toga što je bio podstaknut i svakako osobito počašćen, bio je dakako i sam dodatno motivisan - budući da ovakvo angažovanje u okolnostima uvođenja i djelovanja međunarodnih sankcija prema našoj zemlji smatra istovremeno i etičkim činom i profesionalnim izazovom.

Ovo činimo i iz uvjerenja da naša društvena zajednica i naše nacionalno biće trpe jedno od onih graničnih stanja razornog djelovanja nemilosrdne istorije za čije prevladavanje moraju biti pokrenute sve raspoložive vitalne i kreativne snage društva.

Pri tome onim najkompetentnijim, kao što je to po prirodi stvari i nesumnjivo Crnogorska akademija nauka i umjetnosti - pripada osobeno mjesto.

* Građevinski fakultet, Podgorica

** Građevinski fakultet, Beograd

Otuda neće biti neumjesno podrazumijevnaje da i ovo angažovanje bude utemeljeno na adekvatnom kompleksnom pristupu - koji će u prvom redu nositi obilježja jednog cjelovitog projektnog procesa i inače imanentnog inženjerskom prosedeu - od definisanja osnovne problematike (uključujući) polazni uslov održavanja osnovne razvojne supstance zemlje), preko istraživanja i nalaženja izvodljivih optimalnih (ili bar dovoljno razumnih) rješenja, do utvrđivanja primjerenih racionalnih razvojnih koncepata odnosno strategija za njihovu realizaciju.

U navedenom smislu tj. kada je riječ i o temi koja je predmet ovog izvještaja, istraživanja bilo kakvih globalnih rješenja - a to znači i odgovarajuća konkretna opredjeljenja, moraju u punoj mjeri respektovati sve specifičnosti građevinarstva i projektne djelatnosti, uključujući njihovu ukupnu relaciju prema privrednom i prostorno-fizičkom razvoju uopšte. A s tim u vezi, budući da su u pitanju problematika i aspekti fizičkog razvoja zemlje u širem smislu, onda se uloga i značenje prostorno-urbanističkog planiranja i racionalnog korišćenja prostora moraju identifikovati i tretirati kao nezaobilazan i čak bezuslovan princip.

Uz naznačeno poimanje, predmetni projekat Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u cjelini poprima upravo korespodentan karakter - predstavljajući jedan krajnje aktuelan naučno-istraživački napor koji ima glavni cilj da (u kontekstu postojećih tako dramatičnih okolnosti, kao i teško predvidivih budućih tokova i konačnih ishoda) posebno doprinese: (1) identifikaciji i očuvanju jezgra osnovne proizvodno-razvojne strukture naše republike i (2) nastojanju na njenom što punijem efektuiranju i unapređenju (podrazumijevajući pod tim kako njeno neophodno dinamiziranje tako i odgovarajuće prestrukturiranje).

Pri svemu tome valja ukazati na nužnost da se u okviru naznačenog kompleksnog pristupa mora imati u vidu i uslov istovremenog i usaglašenog tretmana urgentnih odnosno prioriternih potreba kao i onih uslovljenosti koje se tiču opšteprihvatljivih ciljeva dugoročnog razvoja.

Najzad, valja izraziti i uvjerenje da je u međuvremenu postalo sasvim evidentno (pa i šire prihvaćeno), da u sličnom kontekstu svi segmenti i relevantni subjekti naše društvene zajednice moraju, bez daljeg odlaganja, preispitati svoju ulogu i angažman u navedenom smislu, uključujući sve svoje raspoložive i postojeće resurse. Pored ostalog, to podrazumijeva, u svakom slučaju, identifikovanje i objektiviziranje kako međusobnih relacija tako i skupne interakcije, uz salgedavanje i predviđanje odgovarajućih preduslova koje nameću nove tržišne okolnosti privređivanja, te u skladu s tim i obezbjeđivnaje potrebne kritične mase svoje kapabilnosti.

To, svakako, ne isključuje već podrazumijeva i adekvatnu krajnje osmišljenu i promotivnu ulogu same dražve odnosno njenih organa - od jasne

definicije ciljeva i identifikacije glavnih pitanja do podrške u najvećoj mogućoj mjeri, pri njihovom postizanju odnosno rješavanju.

Najzad, shodno viđenju aktuelnog stanja stvari, valja se nadati da je program monetarne reforme i ekonomskog oporavka zemlje donio i onaj možda najbitniji preduslov za savladavanje svake intercije mirovanja - pobudu zamajca a ne samo pokretanja, koja će učiniti da se definitivno izade iz jednog pogubno akceptiranog stanja opšte letargije (izuzimajući od toga, razumije se, one kojima je to stanje itekako pogodovalo) - i nesuvislog iščekivanja da sankcije Savjeta bezbjednosti UN jednostavno prođu i da, nakon toga, život sam ponovo krene nekim starim lagodnim kolotečinama.

Uzgred rečeno, ali i u najneposrednijoj vezi sa temom ovog razmatranja, pojam lagodnog života nikada se nije mogao odnositi na građevinarstvo - niti na ove djelatnosti u cjelini tj. na zaposlene u njima - budući da je građevinarstvo po prirodi stvari predodređeno za neke od najgrubljih poslova čovjekove djelatnosti, praćeno ne samo teškim uslovima rada već često skopčanim i sa izrazito visokim rizicima.

1.2. Građevinarstvo kao bitan faktor privrednog razvoja

Kada je u pitanju građevinarstvo, koristeći taj pojam u širem značenju riječi - označavajući, ne samo uobičajene grupacije građenja, nego uključujući i djelatnosti projektovanja i drugih srodnih tehničkih usluga (inženjering, konsalting, i dr.), čini se da ne bi bilo nužno previše naglašavati kakav značaj ono odnosno sve ove djelatnosti, imaju za privredu i razvoj svake razvijene zemlje.

Međutim, za naše uslove ostaje i dalje krajnje aktuelno i otvoreno upravo to ključno pitanje - da li su značaj ovih djelatnosti i njihova uloga u jugoslovenskim uslovima ikada imali adekvatno šire razumijevanje te, s tim u vezi, odgovarajući mjerodavan tretman, odnosno i sam društveni status.

Nažalost, kada je riječ o crnogorskom građevinarstvu pitanje se nameće u najoštrijoj formi.

Ovo je svakako tim čudnije i neopravdanije kada se zna priroda i udio ove razvojne komponente koja je od vitalnog značaja za egzistenciju i funkcionisanje sistema ukupne privredne strukture, pa i drugih činilaca socio-ekonomskog i fizičkog razvoja odnosno neprivrednih djelatnosti. S tim u vezi, i apostrofirajući tijesnu inkorporiranost građevinarstva u sve djelove toga sistema - kao i krajnje značajnu povratnu spregu sa ostalim elementima i komponentama toga sistema, ovdje će tek biti naznačen samo onaj aspekt koji generalno ilustruje upućenost građevinarstva na obilato korišćenje resursa i produkata, odnosno usluga svih ostalih proizvodnih grana i brojnih drugih djelatnosti, kao npr.: industrije, saobraćaja, šumarstva, zanatstva, trgovine

itd. Na taj način građevinarstvo i pomenute komplementarne djelatnosti najdirektnije, i radikalno, utiču i na njihovo samo utemeljenje i na njihov dalji sopstveni razvoj, odnosno i na cio spektar drugih posrednih efekata koji su s njima u vezi.

Otuda se može sasvim opravdano ustvrditi da građevinarstvo predstavlja jedan od najsnažnijih činilaca, ako ne i vodeći generator privrednog razvoja zemlje.

U našim uslovima on to, svakako biva u još većoj mjeri i u uslovima trajanja embarga UN i, još i više, u periodu nakon njihovog ukidanja.

Značaj i ulogu građevinarstva u našim uslovima - a u naznačenom smislu, upečatljivo ilustruju već i nekoliko sljedećih pokazatelja:

- Učešće građevinarstva u društvenom proizvodu (na nivou SR Jugoslavije) iznosilo je krajem 1992. godine oko 7,90% (sa oko 220.000 zaposlenih). Ovo učešće je ranije bilo i značajno veće (postepeno pred rat u Zalivu i prije uvođenja sankcija UN prema Iraku);

- Učešće građevinarstva u realizaciji investicija iznosi u prosjeku oko 80% (a kod stambene izgradnje čak 85-90%);

- Učešće ostale privrede u realizaciji građevinarstva iznosi ne manje od 80%;

- Dohodak po radniku u građevinarstvu znatno je manji nego u ostaloj privredi;

- Osnovna sredstva po radniku u građevinarstvu su oko tri puta manja nego u privredi, odnosno četiri puta manja nego u industriji, itd.

Pri svemu tome, radi odgovarajućeg upoređenja, može se istaći da u zemljama Evropske unije građevinarstvo učestvuje sa oko 10-20% u stvaranju bruto nacionalnog dohotka, zapošljavajući relativno visok procenat (čak do 20%) radno sposobnog stanovništva (oko 11 miliona zaposlenih) - pri izrazito razvijenim tehnologijama rada, uz uvođenje automatizacije i robotike u široke spektre poslova u građevinarstvu (od projektovanja i građenja objekata do njihove eksploatacije i održavanja).

Može se reći da je slična situacija u SAD i Japanu, uz napomenu da je Japan u svemu tome otišao najdalje - i da je preko svojih velikih preduzeća i korporacija (sa snažnim naučnoistraživačkim kapacitetima) prisutan u svim krajevima svijeta a posebno u zemaljama u razvoju.

1.3. Struktura djelatnosti i osvrt na neka značenja termina

Pod pojmom građevinarstva, kao što je već naznačeno, može se u opštem podrazumijevati relativno uzak a i znatno prošireniji skup različitih ali krajnje komplementarnih djelatnosti. U tom smislu, kako u našoj domaćoj tako i inostranoj praksi i literaturi mogu se sresti dosta različiti principi i oblici

diferenciranja, ali i same definicije termina. Za ovu priliku čini se svrsishodnim uspostaviti jednoznačnost u interpretaciji značenja nekih relevantnih termina. Osim što to ima značaja sa stanovišta obezbeđenja korektne komunikacije, to će svakako predstavljati i vrlo potreban konkretniji iskaz osnovne prirode kao i veoma kompleksne strukture i uloge ovih oblasti, odnosno grupe djelatnosti.

Na kraju, takvo razjašnjenje i rekapitulacija bivaju prikladni i za identifikaciju nekih ključnih faktora i mehanizama od značaja za kasnije artikulisanje djelotvornih predloga, odnosno orijentacije u istraživanju koncepata razvoja i prestrukturiranja u ovoj oblasti.

U našoj zemlji je na snazi odgovarajuća uredba o nomenklaturi djelatnosti, prema kojoj se u ovu oblast svrstavaju:

- Građenje (koje čine visokogradnja i niskogradnja);
- Montažersko-instalaterski radovi;
- Industrija građevinskog materijala i proizvodnja kamena;
- Projektovanje i druge investicione usluge (sa inženjeringom i konsaltingom).

Uslovno, u ovu oblast spadaju i razne druge djelatnosti, kao npr.: odgovarajući geotehnički radovi, istraživačko-razvojni rad, određeni aspekti korišćenja prostora, itd. Pri svemu tome poseban značaj i ulogu imaju zakonska i tehnička regulativa (razni zakoni, propisi, pravilnici, uzanse, standardi itd.).

Za sve ove djelatnosti je od posebnog značaja odgovarajuće obrazovanje kadrova, kao i odgovarajući naučnoistraživački rad veoma širokog dijapazona.

Evidentno da je za produktivnu i efikasnu realizaciju poslova i zadataka u ovoj oblasti od ključnog značaja i značenja profesija inženjera - i to ponajviše građevinskog inženjera.

U svakom slučaju, radovi u građevinarstvu zahtijevaju veliko tehničko znanje, vještinu i kreativnost - i u projektovanju i u građenju. Primjena novih materijala, proizvoda i tehnika - neprekidno utiče na mijenjanje prirode i postupaka izvođenja koji se koriste pri projektovanju i građenju, a povećanje obima i složenosti ovih poslova stalno zahtijeva sve veće znanje, sposobnost i ekspertnost projekatana i izvođača.

Pored svega ostalog valja ukazati na šira svjetska, i posebno na okolnost da ukoliko zemlje postaju razvijenije - to socijalni troškovi i efekti na prirodnu okolinu dobijaju na važnosti, a standardi kojima se propisuju i tretiraju društvene posljedice aktivnosti građevinarstva postaju sve zahtjevniji, namećući i brižljiviju pažnju i veću tačnost - pa time i naraslu odgovornost.

Dakle, nikakva rješenja u građevinarstvu ne bi trebalo da stoje mimo društvenih, ekonomskih i ekoloških uticaja. Ona moraju da stoje u tijesnoj

sprezi sa ostalim disciplinama, pri čemu se podrazumijeva da i sam investitor mora da bude o svima njima dobro informisan.

Kao što je već naznačeno, zadnjih decenija izrazito su rasli veličina i kompleksnost projekata. U takvoj situaciji narastalo je odnosno produžavalo se vrijeme potrebno za izvođenje takvih projekata, što je po sebi uzrokovalo i nagli porast troškova investicije.

Zajedno sa ovim faktorima (posmatrano u globalnim razmjerama i nezavisno od jugoslovenskih prilika) odvijao se i trend velikog povećanja inflacije i kamatnih stopa, što je bilo od bitnog uticaja na troškove dugoročne izgradnje objekata.

Iz tih razloga ispostavilo se da je izuzetno značajno pitanje što efikasnijeg i racionalnijeg realizovanja takvih projekata. S obzirom na specifičnost problematike, odnosno zbog prirode projekata, u svijetu su se investitori teže odlučivali da organizuju svoje posebne službe te da povećavaju sopstveno osoblje - već su se radije orjentisali da angažuju usluge samostalnih konsultanata odnosno konsalting organizacija, sposobnih i ovlašćenih da djeluju kao rukovodilac projekta odnosno da upravljaju njegovom realizacijom i izvođenjem.

U vezi sa navedenim, postoje na međunarodnom nivou striktno predviđeni uslovi i pravila kojima se definiše upravljanje investicionim projektima, koje je donio International Federation of Consulting Engineers - FIDIC.

Zato je, početkom 1980-ih godina bila formirana i Zajednica konsalting organizacija Jugoslavije, sa sjedištem pri "Kooprojektu", Zagreb.

Osnovna karakteristika ove djelatnosti je u tome što nju mogu ugovarati i obavljati samo oni subjekti koji posjeduju potrebnu ekspertnost i koji su zato posebno registrovani i ovlašćeni od strane FIDIC-a. Inače ova ekspertnost obuhvata naročito: izvodljivost, transfer tehnologije i preuzimanje.

Obavljanje ove djelatnosti je nespojivo sa bilo kakvom vrstom poslovne zainteresovanosti a posebno kod nabavke opreme i uređaja, izvođenja radova (npr.: komercijalni, tehnološki, ili neki drugi inženjering), i sl.

2. DOSADAŠNJE STANJE U GRAĐEVINARSTVU S OSVRTOM NA EFEKTE SANKCIJA UN

2.1. Uloga građevinarstva u fizičkom razvoju zemlje

Kao što je to već u uvodu napomenuto, a i podrazumjeva se po sebi, građevinarstvo ima jedinstvenu razvojnu ulogu - čak bi se moglo reći i noseću povratnu spregu sa skoro svim proizvodno-razvojnim segmentima jedne zemlje.

Naime, po prirodi stvari, svi ti segmenti već i samo svoje investiciono-infrastrukturno i arhitektonsko-funkcionalno utemeljenje ostvaruju kroz investiciono projektni ciklus građevinskog inženjerstva. S druge strane, ovo inženjerstvo u fazi realizacije svakog od investicionih projekata, tj. posebno kroz fazu građenja - koristi i plasira raznovrsnost i značajne količine raznih industrijskih proizvoda kao i široku lepezu, različitih već pomenutih, usluga, neophodnih u izgradnji investicionih objekata.

Otuda je razumljiva specifična uloga koju građevinarstvo ima kao značajan činilac razvoja uopšte, pa i u razvoju naše zemlje posebno. Već i sam osvrt na izuzetno živ razvoj naše zemlje poslednjih nekoliko decenija, pokazuje kakav je promotivni potencijal predstavljalo naše građevinarstvo i kakav je značajan uticaj ono ostvarilo na mnoge privredne tokove kao i razne druge aspekte u oblasti neprivrednih djelatnosti.

Ne gubeći nikako iz vida svaki od tih aspekata, za ovu priliku čini se posebno značajnim istaći, prije svega, onu kvalitativnu komponentu koja se često odražavala kroz pokretačke a takođe i amplifikativne efekte na aktivnost drugih privrednih grana i djelatnosti. Kako je već naznačeno, građevinarstvo predstavlja kompleksan i značajan konsument industrijske proizvodnje i njenih produkata a naročito: proizvodnje industrije građevinskih materijala, sa proizvodnjom kamena, proizvoda metalurgije, proizvoda prerade metala, metalne i elektro industrije, drvne industrije, saobraćajnih sredstava i usluga energetike, zatim usluga trgovine, zanatstva i dr.

Drugim riječima, građevinarstvo ima veoma snažno multiplikaciono i akceleraciono dejstvo na privredu društva u cjelini.

Takođe, građevinarstvo značajno pokreće investicioni ciklus, odnosno njegovu kumulativnu fazu, podstičući ulaganja u privredne objekte sa dugim vremenom građenja i dugim vijekom trajanja, zatim i u objekte neposredno vezane za porast opšte potrošnje kao i u stambene objekte. Građevinarstvo na taj način bitno doprinosi da ekonomski sistem može da izađe iz stanja u kome su razlike u stopama rasta minimalne - da bi u nekom trenutku ovaj došao u kompenzacijsku ili fazu stabilizacije, vraćajući se u ravnotežu ali na višem nivou u odnosu na prethodni investicioni ciklus.

Dodatno, a što je od posebnog značaja za aktuelne uslove privređivanja pod sankcijama Savjeta bezbjednosti UN, građevinarstvo pruža mogućnost odgovarajućeg šireg plasmana proizvodnje cijeloj domaćoj privredi, budući da u njegovoj proizvodnoj strukturi uvozne komponente ne predstavljaju neku obavezno veću stavku, odnosno one mnogo manje učestvuju u njegovim materijalnim troškovima nego što je to slučaj kod drugih privrednih grana.

Pri svemu rečenom valja takođe istaći da građevinarstvo - zbog svoje široke i snažne komplementarnosti sa drugim djelatnostima kao i zbog dominantno jačeg povratnog uticaja - a kao prevashodni finalista u cijelom proizvodno/

projektnom ciklusu - najdirektnije reaguje na sve pobude okruženja, pa se može označiti i ogledalom stanja kao i opšteg nivoa i obrasca razvoja zemlje.

Iznijete opservacije podjednako se odnose i na ulogu građevinarstva Jugoslavije u cjelini, i na odnosu na crnogorsko građevinarstvo posebno. Pri tome su se, naravno, naznačena svojstvena osjetljivost građevinarstva i reakcije na sva kretanja i pobude u socio-ekonomskom i razvojnom ambijentu zemlje utoliko drastičnije izražavali - ukoliko su porizvodno-organizacioni kapaciteti u građevinarstvu bili veći i rigidniji, budući da su strukturirani prema ciljevima i mjerilima ranijih (i drugačijih) makroekonomskih politika. Inače, može se reći da je građevinarstvo Jugoslavije zadugo trpjelo i sve krizne refleksije tih politika - a naročito dok nije izlaskom na inostrano tržište zašlo u fazu u kojoj je, donekle, ne samo moglo biti manje vulnerabilno i senzibilno na te refleksije nego, u povratnom, postati i značajan sudionik u ostvarivanju pozitivnog spoljnotrgovinskog prometa, odnosno značajan nosilac deviznog priliva.

Nažalost, raspadom SFRJ, i na ovom području dolazi do teških poremećaja, a uvođenjem sankcija Savjeta bezbjednosti UN ono je praktično zašlo u stanje ugroženosti i samog opstanka njegove tehnološke supstance.

Otuda se moraju smatrati nužnim i urgentnim odgovarajuće temeljno preispitivanje i konzistentno istraživanje svih relevantnih uslova i okolnosti od značaja (uključujući, u prvom redu oporavak i jačanje samog građevinarstva).

2.2. Status i opšti uslovi privređivanja

2.2.1. Osvrt na uslove u prethodnom periodu

Govoreći u načelu, građevinarstvo (čitajmo neimarstvo) u našoj zemlji ima dugu i veliku tradiciju koju je sjajno način slijedilo i u skorašnje vrijeme. Ostvarenja naših projekatata i graditelja u svim oblastima ove tako značajne privredne grane - potvrđuju da je jugoslovensko građevinarstvo ne samo pratilo svjetska kretanja i dostignuća već je i uključivalo našu zemlju u grupu najrazvijenijih zemalja svijeta u ovoj oblasti.

Ogromna investiciona ulaganja poslije Drugog svjetskog rata veoma su djelotvorno uticala na brz tehničko-tehnološki razvoj i zapošljavanje u ovoj oblasti. Stvorena je moćna i veoma osposobljena izvođačka operativa u našoj zemlji, a takođe razvijene i snažne projektne organizacije. Uglavnom, slična karakterizacija uslovno se može odnositi i na crnogorsko građevinarstvo, iako sa dosta ograda odnosno žaljenja što mnoge vanredne okolnosti i šanse nijesu ni izbliza bile na moguć i efektivan način iskorišćene, ponajviše zato što su za jugoslovensko građevinarstvo, u principu, uvijek važili tržišni uslovi privređivanja - pri čemu je crnogorsko tržište bilo najotvorenije.

Pa ipak, i u takvim uslovima - počesto i uz neregularne odnose ne samo konkurencije nego i nosilaca investitorskih funkcija - crnogorsko građevinarstvo je odigralo značajnu i neprocjenjivu ulogu u realizaciji svih razvojnih planova i projekata naše republike.

Otuda se čini paradoksalnijom i teško objašnjivom činjenica da građevinarstvo u našoj zemlji u cjelini, a u Crnoj Gori ponajmanje, nikako nije nailazilo na adekvatno korespondirajući odgovor te svoje iste društvene zajednice. A da bi paradoks bio što potpuniji, afirmaciju vrijednosti svoga rada i uloge, pa time i određenu satisfakciju, jugoslovensko građevinarstvo počelo je da zadobija tek izlaskom na inostrano tržište (koji biva ostvaren u zapaženijem obimu još šezdesetih godina).

Međutim, kada je riječ o crnogorskom građevinarstvu, može se sa žaljenjem konstatovati da je ono - shodno prethodno datim naznakama, i dalje ostajalo zatvoreno u republičke granice i to u uslovima permanentne i takoreći voluntarističke depresijacije. U suštini, ono je trajalo i opstajalo kao svojevrstan vječiti zarobljenik jednog izrazito provinijalnog statusa i mentaliteta najčešće jednog krajnje degradativnog paternalističkog stava nosioca iole značajnijih investicionih programa i odluka, i to na svim nivoima.

Otuda, i uz najčešća kvazi-obrazloženja tih nosilaca, tobože u vezi sa njenom nedovoljnom organizovanošću pa otuda i nepouzdanosti, te u stalnom procijepu oštre a najčešće neloyalne konkurencije iz drugih krajeva zemlje (za koju je radna zimska sezona u Crnoj Gori uvijek predstavljala "bogom danu" dodatnu šansu angažovanja na ekstra profitnoj osnovi) - crnogorska građevinska operativa je veoma rijetko bivala u stanju da osigura neki iole stabilniji položaj i trajniji razvoj.

Čini se da najbolju, a istovremeno i najdrastičniju, ilustraciju svojevremenog stanja stvari i odnos u navedenom smislu predstavlja situacija nakon zemljotresa 1979. godine. Naime, i u takvim vanredno povoljnim uslovima takoreći enormnih investicionih ulaganja u Crnu Goru, lansira se oficijelna i krajnje cinična sintagma - "crnogorska građevinska operativa moći će da dobija poslove na postradalom području tek onda kada se bolje samoorganizuje, opremi i osposobi".

Danas se, 15 godina poslije, može činiti irelevantnim podsjećanje da najveća crnogorska preduzeća (ako se, donekle, izuzme GP "Prvoborac" iz Herceg Novog) praktično nijesu imala nikakvu šansu da učestvuju u obnovi i izgradnji područja postradalog od zemljotresa. Praktično, sve poslove na sanaciji objekata i izgradnji na postradalom području izvodila je operativa iz drugih, "bratskih" republika, bez obzira na vrlo poznato iskustvo (koje je neposredno imala i sama crnogorska operativa, iako je bila jedan od najkorektnijih i najuspješnijih učesnika na poslovima izgradnje naselja za prethodni smještaj stanovništva u Skoplju), jer je nakon zemljotresa 1963. godine cijelu obnovu

i izgradnju Skoplja realizovala isključivo makedonska građevinska operativa. Da li je potrebno pri tome ukazati da je ova operativa, nakon toga, izrasla u najopremljeniju građevinsku operativu u tadašnjoj SFRJ - što joj je, razumljivo, dalje omogućilo vrlo dobru perspektivu i na domaćem i na stranom tržištu.

Nažalost, tako je propuštena i ta jedinstvena šansa za fundamentalnu podršku razvoju crnogorskog građevinarstva, a time - pored ostalog, i mogućnost za njegov pravovremeniji i snažniji iskorak na tada veoma dostupno i atraktivno inostrano tržište.

U takvim okolnostima (uz nastavljajanje sličnog odnosa, takoreći do skorašnjeg vremena) nije nelogično da - i dalje bez adekvatnog promišljanja i kompetentnih procjena njegove uloge i značaja za republiku - dolazi do teške erozije znatnog dijela proizvodnih snaga u crnogorskom građevinarstvu, i to u periodu čak i prije uvođenja sankcija Savjeta bezbjednosti UN.

Možda se kao najpuniji izraz takvih odnosa može označiti dirigovana i iracionalna likvidacija glavnog stožera crnogorskog građevinarstva - OGP "Titograd", u uslovima kada je jugoslovenska operativa imala otvorena vrata cijelog svjetskog tržišta, a crnogorska operativa učinila sjajan iskorak na tržištu SSSR-a i stekla izuzetne reference, uz pretežno učešće samog OGP "Titograd".

OGP "Titograd" sa svojim širokim rasponom moćnih kapaciteta u svim područjima građevinske djelatnosti (visokogradnji, niskogradnji, industrijskoj izgradnji - sa Fabrikom stanova "Spuz", razvijenom proizvodnjom građevinskog materijala i jakim projektnim biroom i drugim pratećim službama) predstavljao je istinskog protagonistu crnogorskog građevinarstva, i jednog iz uskog kruga najuglednijih jugoslovenskih građevinskih preduzeća. Može se reći da je njegovom likvidacijom izvršen svojevrsan, krajnje degradativni, atak na cijelo crnogorsko građevinarstvo... A da sve bude iracionalnije i nevjerovatnije, to je učinjeno uz prave javne hvalospjeve efikasnosti zaslužnih za tu pogubnu likvidaciju, kao i za rastur njegove zamašne opreme i imovine.

Inače, OGP "Titograd" je tokom cijelog poslijeratnog perioda i tokom svog preko 40-godišnjeg rada bio ne samo glavni nosilac obnove i izgradnje Podgorice nego i mnogih krupnih infrastrukturnih i drugih objekata širom Crne Gore, pa je stoga i po svojim kapacitetima predstavljao okosnicu crnogorskog građevinarstva, sa neospornom predvodničkom misijom.

Ovo preduzeće je predstavljalo i svojevrsnu univerzalnu i opštepriznatu školu/kalionicu kadrova svih profila i nivoa (od širokog spektra tehničkih struka do raznih profila društvenih nauka, te od majstora svakovrsnih profila preko inženjera operativaca raznih struka, do vrhunskih projektanata i specijalista u svojim djelatnostima). Mnogi od njih, sa visokom školskom spremom, kasnije bi postajali vodeći kadrovi u svim drugim sredinama u koje su

odlazili - privrednim organizacijama, investitorskim i raznim drugim institucijama i organima uprave, kao što su drugi - bilo sa majstorskim zvanjima ili stručnom spremom, bili rado preuzimani i viđani kod drugih jugoslovenskih preduzeća.

Ovaj kraći osvrt posvećen OGP "Titograd" koliko god bi mogao predstavljati izvjestan "hommage" ovom preduzeću (kome inače pripada osobeno mjesto u istoriji crnogorskog građevinarstva i razvoja Crne Gore uopšte), svakako nije digresija u odnosu na širi kontekst ovog razmatranja. Naprotiv, treba ga shvatiti kao najsazetiji indikator u međuvremenu nastalog stanja u opštoj organizacionoj strukturi i kapabilnosti crnogorskog građevinarstva, čiji se regresivni trend u uslovima sankcija Savjeta bezbjednosti UN smao produbio - ostavljajući nenadoknadle i nepopravljive posljedice šireg značenja.

Pri tome, pored svega ostalog, čini se posebno umjesnim ukazati na okolnost da u međuvremenu nije mogla biti nađena adekvatna zamjena za ulogu odnosno misiju koju je (kako eksplicitno tako i implicitno) imao OGP "Titograd" u sklopu crnogorskog građevinarstva, veoma često ga i sam reprezentujući.

To, svakako, još i više poprma na značaju kada se ima u vidu da je jedina koordinaciona Focal Point (središna tačka) crnogorskog građevinarstva - SOUR "Lovćeninvest", doživjela radikalnu organizacionu odnosno vlasničku transformaciju, a da ni za njenu prvobitno projektovanu ulogu nije nađena nikakva alternativa.

Najzad, ne želeći da pobuđuju analogne slutnje u odnosu na sudbine i nekih drugih nosilaca proizvodnje i djelatnosti u ovoj oblasti (između kojih je GP "Crna Gora" iz Nikšića, u posljednjem trenutku srećno izbjegla i njoj pripremljenu zamku "dogovorne" likvidacije - u paketu sa OGP "Titograd"), autori ne mogu a da ne iskažu svoje ospervacije povezane sa svojevremenim, krajnje neadekvatnim i nerazumljivim odnosom meritornih državnih činilaca prema još jednom od vrhunskih protagonista u ovoj oblasti - Republičkom zavodu za urbanizam i projektovanje, Podgorica.

Pri tome, kada je riječ o ovoj instituciji, ne bi trebalo uzeti kao pretjerivanje ako se ustvrdi da je u pitanju institucija sa jedinstvenim ugledom ne samo u Crnoj Gori nego i u okvirima ranije SFR Jugoslavije, kao i sa afirmisanim međunarodnim imenom i seizmičkim iskustvima (a naročito s obzirom na iskustva i ulogu koje je imala u operacijama nakon zemljotresa 1979. godine). Bilo bi zaista neoprostivo i žalosno ako se i pri sadašnjim uslovima ne bi očuvala makar osnovna supstanca iskustva i značenja ove institucije - od svestranog i dragocjenog značaja za Republiku.

2.2.2. Osvrt na aktuelno stanje i efekte sankcija Savjeta bezbjednosti UN

Uprkos svim prethodno naznačenim uslovima privređivanja crnogorsko građevinarstvo je zadugo održavalo jedan relativno značajan nivo svoje kapacitnosti i uzlaznog trenda razvoja. Štoviše, u postzemljotresnom periodu - iako sa dosta kašnjenja "naknadne pameti", pa i kontraverzne orijentacije, došlo je do određenog poboljšanja tehničke opremljenosti kao i modernizacije tehnološkog procesa. U tom smislu, evidentno, bili su uvećani kapaciteti operative, posebno u oblasti niskogradnje.

No, kako se zadnjih godina pod uticajem zaoštavanja društvene i političke krize sve više zalazilo i u ekonomsku krizu, pa time i u veoma nepovoljna privredne kretanja - to je i investiciona aktivnost sve više opadala, a time i mogućnost upošljavanja građevinarstva na nivou zemlje. Otuda je, ionako uzak, tržišni i manevarski prostor crnogorske građevinske operative postajao sve uži.

U ovom smislu svakako dobru ilustraciju pružaju neki podaci Republičkog sekretarijata za razvoj, prema kojima se vrijednost investicija u odnosu na vrijednost društvenog proizvoda ukupne privrede smanjila sa 50% u 1980. godini na svega oko 5 - 10% u periodu 1990-92. godina.

Progresivno opadanje investicionih ulaganja odnosno obima građevinskih radova - i to naročito poslije 1989. godine, sukcesivno se odražavalo i na pogoršavanje ekonomskog položaja preduzeća u ovoj oblasti. Sve se to neizbježno odražavalo i na korespodentno smanjenje uposlenosti odnosno proizvodnih kapaciteta ove i inače, po prirodi njene djelatnosti, teško adaptabilne privredne djelatnosti.

Što se, pak, tiče participacije u formiranju ukupnog prihoda cjelokupnog građevinarstva u Crnoj Gori - može se reći da su preduzeća u društvenom sektoru učestvovala sa 86,4% a u privatnom sektoru sa 12,4%, pri čemu je korespodentno učešće broja radnika u ukupnom broju zaposlenih iznosilo 95,6% za društveni, odnosno 4,4% za privatni sektor. Racionalno objašnjenje za ovakvo kretanje iznijetih odnosa, tj. veći prihod po radniku u pravatnom sektoru, proizilazi iz realne pretpostavke o većoj efikasnosti poslovanja, s jedne, te zbog neiskazivanja (neprijavlivanja stvarnog angažovanja) zapošljavanja radnika u većem broju privatnih preduzeća, s druge strane.

Inače, što se tiče neposrednih i eksplicitnih efekata, odnosno posljedica produkovanih sankcijama Savjeta bezbjednosti UN, evidentno je da su oni, po prirodi stvari, morali biti i višeslojni i višestruki. Karakter i obim tih posljedica dijelom su već naznačeni kroz prethodne navode.

Pri tome je evidentno, u cjelini uzevši, da je uvođenje ovih sankcija dovelo sva preduzeća crnogorskog građevinarstva u krajnje težak položaj, ovo naročito s obzirom na izuzetno visok stepen njegove zavisnosti od spoljnotrgovinske razmjene u novoj konstalaciji, u kojoj sada ključnu ulogu imaju proiz-

vodi i poslovni partneri sa prostora bivših jugoslovenskih republika. Pored toga, potpuno je zaustavljena ili do krajnosti otežana nabavka rezervnih djelova za opremu, kao i nabavka repromaterijala i pojedinih drugih uvoznih komponenti od značaja za finansizaciju građevinske proizvodnje - a koji su po osnovu dugogodišnje saradnje pretežno nabavljani od poslovnih partnera u inostranstvu.

Preorijentacija na druge kooperante i supstitucija repromaterijala, odnosno uvoz nedostajućih sredstava i materijala, izazvali su, prije svega, znatno produženje rokova građenja, kao i značajno poskupljenje izgradnje već započetih objekata, a nerijetko i redukovanje pa i obustavu radova.

Posebne teškoće se pri tome javljaju u nabavci ključnih građevinskih materijala (cementa, armature i bitumena - koji su ranije pretežno nabavljani iz drugih republika), kao i neophodnih energenata (nafte i njenih derivata, koji su dolazili pretežno iz uvoza). Sve te okolnosti, razumije se, imale su neposrednog odraza na korišćenje kapaciteta i u oblasti visokogradnje i u niskogradnji.

Inače, pored već iskazanih razloga za smanjenje investicionih ulaganja u izgradnji industrijskih, turističkih, poljoprivrednih i sličnih suprastrukturnih objekata - a usljed bitnih promjena u stambeno-komunalnoj politici te srozanja životnog standarda stanovništva, dolazi praktično do obustave građenja stanova odnosno objekata za kolektivno stanovanje. To se dodatno i veoma značajno odrazilo na uposlenost kapaciteta u visokogradnji, budući da je posljednjih godina većina preduzeća iz oblasti visokogradnje bila orijentisana na tzv. izgradnju stanova i poslovnog prostora za tržište.

Pri svemu navedenom, globalne efekte sankcija Ujedinjenih nacija na ovu oblast čini se najprikladnije ilustrovati preko pokazatelja uposlenosti, broja zaposlenih i nivoa društvenog proizvoda, i to kako slijedi:

a) Prosječna uposlenost kapaciteta crnogorske građevinske operative - od uvođenja sankcija UN do kraja prošle 1993. godine, iznosi 30-35%. Pri tome je u drugoj polovini 1993. godine ovaj nivo pao ispod 20% kapaciteta ove operative.

b) Prosječan broj nominalno zaposlenih u decembru 1992. godine iznosio je 7.678 radnika i bio za oko 7,1% manji od prosječnog broja uposlenih u junu iste godine. Ukupan broj uposlenih radnika u novembru 1993. godine iznosio je 7.368. Pri tome je zbog smanjenog obima posla, po pravilu, oko 50% radnika svakog mjeseca upućivano na korišćenje tzv. prinudnih odmora - primajući po tom osnovu plate, alimentirane iz pozajmica koje su građevinska preduzeća dobijala iz republičkog budžeta. Podloga za ovaj način plaćanja ustanovljena je odgovarajućom Vladinom uredbom o isplati plata zaposlenim kod pravnih lica čije je sjedište u Republici Crnoj Gori, u periodu primjene sankcija Savjeta bezbjednosti UN. Otuda i krajnje paradoksalna situacija da

su, zbog ovakvog načina davanja plata, mnoga preduzeća u ovoj (kao i u drugim privrednim oblastima) - uprkos naznačenim krajnje nepovoljnim uslovima privređivanja, iskazivala pozitivan finansijski rezultat za 1992. odnosno i za prvo polugode 1993. godine.

c) Adekvatniji pokazatelj posljedica sankcija Savjeta bezbjednosti UN, u ovoj oblasti - izražavajući ih u sintetičkoj formi, valja posmatrati kroz kretanje društvenog proizvoda.

Kretanje društvenog proizvoda na nivou crnogorskog građevinarstva za period 1989-93, izraženo u USD, prikazuje sljedeća tabela:

Godina	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.
Vrijednost (mil.USD)	94,24	85,38	79,41	55,59	36,50

U navedenoj tabeli vrijednost društvenog proizvoda koja se odnosi na 1993. godinu predstavlja preliminarnu ocjenu.

U iznijetom kontekstu, bez obzira na sve ranije pomenute okolnosti u vezi sa položajem i opštim uslovima privređivanja crnogorskog građevinarstva, realno je prosuditi da bi se u ovom periodu društveni proizvod ostvarivao po godinama na nivou bar ne nižem od onog u 1989. godini da nije došlo u međuvremenu do otcepljenja bivših jugoslovenskih republika odnosno sankcija Savjeta bezbjednosti UN. Takođe bi se mogla i sa ove vremenske distance smatrati realnom pretpostavka da bi došlo i do relativno življeg angažovanja crnogorskog građevinarstva na inostranom tržištu (naročito na tržištu ZND, na kome je ono doživjelo vanrednu promociju preko uspješne realizacije zamašnog i po mnogo čemu specifičnog projekta Ekspo-centra u Moskvi), a isto tako i na domaćem tržištu. Na ovom drugom posebno s obzirom na prethodno već značajno pokrenuti proces privlačenja inostranih ulaganja, po osnovu nekoliko krupnih projekata saobraćajne infrastrukture, turističke privrede itd.).

Ako se ovima dodaju drugi indirektni gubici i štete, uključujući i one po osnovu izgubljene dinamike razvoja (reperkutowane i na druge oblasti privrede) - onda su ukupne direktne i indirektno štete po osnovu izgubljenog društvenog proizvoda Crne Gore usljed sankcija Savjeta bezbjednosti UN nesravnjivo veće.

2.2.3. Angažovanje i poslovi u inostranstvu

Prve realne pokušaje istupanja na inostrano tržište crnogorsko građevinarstvo učinilo je preko OGP "Titograd", Podgorica dobijanjem posla na međunarodnom tenderu za izgradnju velike bolnice u Bengaziju, Libija (1968). Nažalost, na dan uoči samog potpisivanja ugovora došlo je do svr-

gavanja cara Idrisa odnosno promjene vlasti, a time i do prekida svih aktivnosti po ovom osnovu.

Inače, zbog njihove bizarnosti, pa i određenog svjedočenja, čini se prikladnim spomenuti i još nekoliko nastojanja i pokušaja crnogorskog građevinarstva za iskorak na inostrano tržište (u kojima je, uzgred rečeno, najneposrednije sudjelovao i pisac ovih redova).

Tako je sjedeći krupan pokušaj bio učinjen preko jednog od prvih relativno uspješnih oblika povezivanja građevinske operative na području Crne Gore - "Lovćeninženjeringa", poslovnog udruženja koje je uključivalo i jedan broj organizacija iz drugih republika. Ovaj pokušaj je izveden zajednički sa ostalom vodećom jugoslovenskom operativom na velikom programu izgradnje 200 000 stanova u Čehoslovačkoj (1969). Nažalost, sa svrgavanjem predsjednika Dubčeka, i ovaj poduhvat je ostao "u hladu" tzv. Praškog proljeća...

Slijedeći veliki pokušaj, u sličnom nastupu kao i prethodno pomenuti, odnosio se na program izgradnje 40 000 stanova u Iranu (1976). Ovaj pokušaj bio je izveden u sličnom nastupu kao i prethodno pomenuti, po osnovu odgovarajućeg sporazuma o međudržavnoj saradnji sa Iranom, a odnosio se na jedan relativno mali dio izuzetno ambicioznog i gigantskog plana socio-ekonomskog razvoja Irana. Međutim, i u ovoj prilici dešava se jedan novi i veliki - možda i jedan od najvećih prevrata u novijoj svjetskoj istoriji, svrgavanje šaha Reze Pahlavija, što čini da ni ovaj grandiozni program (u dijelu koji se odnosio na učešće jugoslovenske operative, doduše, u međuvremenu znatno redukovan) ne doživi svoje ostvarenje. A da je cio taj veliki poduhvat nešto ranije bio bar pokrenut u realizaciju... ko zna?! Možda su čak, mnogi tekući procesi savremene istorije svijeta, pa i jugoslovenske, mogli mnogo drugačije i humanističnije da izgledaju.

Najzad, Republički zavod za urbanizam i projektovanje (RZUP), Titograd, iste godine, 1976. - realizuje prvo samostalno istupanje jedne crnogorske organizacije iz ove oblasti na inostrano tržište, dobijajući program izrade projekata za pet hotela u Iraku (preko odgovarajuće Vladine administracije za turizam).

Bio je to, naravno, već po sebi, vrlo vrijedan posao za tu vrstu djelatnosti. Međutim, potencijalno je bilo nesavrnjivo značajnije ono što je trebalo tek da slijedi, a to je: (1) uvođenje crnogorske operative u izgradnju svih ovih objekata; kao i (2) stalno angažovanje Republičkog zavoda za urbanizam i projektovanje od strane državne administracije (Ministarstvo) za turizam Iraka - kao ekskluzivne konsalting organizacije za sve investicione projekte iz njebove nadležnosti (uz zaključenje dugoročnog ugovora po najpovoljnijim svjetskim uslovima i cijenama za vršenje ovih poslova u to vrijeme).

Nastavak ove saradnje, nažalost, biva otežan početkom i drugim trajanjem iračko-iranskog rata, da bi, izbijanjem rata u Zalivu - bio konačno onemogućen (sa svim opštepoznatim posljedicama).

Slične posljedice, velikih razmjera, teško su se odrazile na čitavo jugoslovensko građevinarstvo u čemu je, evidentno, određenog udjela u njihovom snošenju - po osnovu kooperantskog odnosa - imao i jedan broj drugih crnogorskih građevinskih preduzeća.

S druge strane, sredinom 1980-ih godina bilo je došlo do značajnijeg angažovanja crnogorske operative i na istočnoevropskom tržištu, koja posredstvom "Monteksa" i nastupajući objedinjeno u okviru SOUR-a "Lovćeninvest", zadobija u Rusiji vanredne reference, a time i širom otvorena vrata za dalje dobijanje poslova velikog obima.

Otuda je uvođenje sankcija Savjeta bezbjednosti UN zateklo nekoliko crnogorskih preduzeća na izvođenju radova u Rusiji, a takođe i u Njemačkoj, zatim Češkoj i Slovačkoj. Iskazana vrijednost njihove imovine i ugovorenih poslova aproksimativno navedeni u sljedećem pregledu:

Naziv preduzeća	Imovina (pokret.i nepokretna)	Vrijednost ugovora (USD)
"Lovćeninvest", Podgorica	110 000	5 240 000
"Radnik", Bijelo Polje	500 000	2 100 000
"Crna Gora", Nikšić	400 000	400 000
S v e g a :	1 010 000	7 540 000

Pri navedenom stoje i dodatni podaci da je u inostranstvu zamrznuta imovina u iznosu ne manjem od 1 milion USD, kao i da je u Njemačkoj obustavljena svaka aktivnost naših preduzeća (gdje je "Radnik", Bijelo Polje, imao već dugogodišnje angažovanje).

U Rusiji, međutim, još uvijek nije došlo do obustavljanja rada naših preduzeća - ali jeste do otežanih uslova naplate izvedenih i ugovorenih radova. I sada je broj građevinskih radnika iz Crne Gore na ovom području oko 300 - 400. Neke procjene koje se odnose na ukupan broj jugoslovenskih radnika u Rusiji pominju broj čak od 10 000.

U svakom slučaju valja napomenuti da je, iz raznih razloga, teško govoriti o egzaktnim podacima bilo koje vrste u ovom poslovanju. Međutim, ono što je sasvim nužno i izvjesno to je potreba da se istraže i definišu prikladniji i adekvatniji modeli efektivnijeg nastupanja naše građevinske operative na ova tržišta, a posebno u Rusiji.

2.3. Organizovanost i kapaciteti

O globalnom diferenciranju djelatnosti u građevinarstvu, kao i o naznakama prirode nekih njemu srodnih odnosno komplementarnih djelatnosti, bilo

je već riječi u uvodnom dijelu. Shodno tome ima analogna situacija i u crnogorskom građevinarstvu, za koje se može reći da, u načelu, obuhvata: grupacije građenja u visokogradnji i niskogradnji; montažersko-instalaterske i završne radove; industriju građevinskog materijala sa proizvodnjom kamena; kao i djelatnost projektovanja sa srodnim tehničkim uslugama.

U narednoj tabeli dat je pregled odnosno sumarni broj ovih preduzeća sa stanjem na dan 6.12.1993. godine, a prema evidenciji Republičkog zavoda za statistiku - Podgorica.

Pri navedenom valja ukazati da najznačajnije kapacitete u visokogradnji posjeduju sljedeća preduzeća: "Crna Gora", Nikšić i "Prvoborac", Herceg Novi, kao i "Lovćeninvest", Podgorica (u nešto drugačijoj formi). U niskogradnji se izdvajaju po svojim mogućnostima: "Crna Gora", Nikšić; "Crnogoraput", Podgorica i "Građevinar", Pljevlja.

U oblasti montažersko-instalaterskih i završnih radova u građevinarstvu mogu se izdvojiti preduzeća: "Lovćen", Podgorica; "Prvoborac", Herceg Novi; "Monter", Pljevlja i dr.

U oblasti industrije građevinskih materijala, proizvodnjom kamena, pored odgovarajućih pogona već naznačenih preduzeća i jednog broja drugih manjih firmi, može se izdvojiti "Mermer", Danilovgrad.

U djelatnosti projektovanja i srodnih tehničkih usluga izdvajaju se: Republički zavod za urbanizam i projektovanja (RZUP), Podgorica; Zavod za urbanizam i projektovanje, Herceg Novi; Zavod za izgradnju Bara i dr.

Inače, naprijed prikazana tabela već i sama za sebe izuzetno informativno govori o mnogim aspektima aktuelnog stanja i opšte problematike koji su danas prisutni u crnogorskom građevinarstvu. Pri tome se može poći od osmatranja njegove ukupne sadašnje struktuiranosti (uključujući razna pitanja organizacionog kvazi-preobražaja), preko prosuđivanja o nekim dosadašnjim konceptima u njegovom prestrukturiranju - uključivo razne legislativne i institucionalne okvire, do obezbjeđenja zadovoljavajućih odnosno nužnih uslova kvaliteta kao i uklapanja u širu domaću i međunarodnu podjelu rada.

Pored ostalih osvrtu, učinjenih u odnosu na priloženu tabelu i na drugom mjestu u okviru ovog razmatranja, ne može se prenebreći zabrinjavajući utisak koji pružaju podaci o ukupnom broju preduzeća registrovanih u oblasti građevinarstva u Crnoj Gori, a posebno podatak da broj organizacija registrovanih za tako specifične poslove kao što su inženjering usluge iznosi 289, kao i podatak da ukupan broj registrovanih pravnih lica u građevinarstvu i oblastima vezanim za njega, iznosi preko 3 000.

Broj preduzeća u RCG u oblasti građevinarstva i oblastima vezanim za građevinarstvo - stanje 6.12.1993.

Proizvodnja i obrada kamena	10
Proizvodnja šljunka i pijeska	6
Proizvodnja kreča	1
Proizvodnja cigle i crijepa	4
Proizvodnja azbestno-cementnih proizvoda	2
Proizvodnja prefabr. građ. elemenata	17
Visokogradnja	100
Izgradnja saobraćajnih objekata	11
Izgradnja hidrograđevinskih objekata	2
Izgradnja rudarskih objekata	1
Izgradnja ostal. objekata niskogradnje	17
Postavljanje i opr. građ. instalacija	42
Završni i zanatski radovi u građevinarstvu	87
Uređenje građevinskog zemljišta	3
Uređenje i održavanje ulica i saobraćajnica	1
Uređenje i održavanje parkova, zelenih i rek. površina	1
Prostorno i urbanističko planiranje i projektovanje	14
Projektovanje građevinskih objekata	36
Ostalo projektovanje	15
Inženjering	289
Premjeravanje i kartiranje zemljišta	2
Ispitivanje građev. materijala i zemljišta	2
Geološka istraživanja	1
U K U P N O:	664

Pozicija od 1-7	Matični broj preduzeća
Pozicija od 9-10	Oblik udruživanja
Pozicija 13	Oblik svojine
Pozicija 15	Učešće stranog kapitala
Pozicija 17	Spoljna trgovina
Pozicija od 19-24	Podgrupa djelatnosti
Pozicija od 27-70	Naziv firme
Pozicija od 70-119	Poštanski broj i adresa
Pozicija 120	Oznaka republike
Pozicija od 122-127	Matični broj naselja
Pozicija od 129-133	Matični broj opštine

Ovaj pregled predstavlja izvod iz šireg listinga (priloženog kao aneks), dobijenog predusretljivošću Rrepubličkog zavoda za statistiku, Podgorica. Kao što se vidi iz pregleda, broj preduzeća obuhvaćenih ovim listingom (koji i sam predstavlja izvod iz znatno šireg statističkog materijala od preko 3 000 registrovanih pravnih lica) iznosi 664 preduzeća. Na kraju ovog pregleda data je legenda - tumač pozicija iz listinga, u kojem su preduzeća složena prema poje-dinim opštinama u Crnoj Gori odnosno njihovom matičnom broju.

2.4. Kadrovska osposobljenost i stručno obrazovanje

2.4.1. Kadrovska osposobljenost

Broj ukupno zaposlenih u crnogorskom građevinarstvu kretao se u minu-lom periodu između 13 000 do 14 500 radnika, da bi u 1991. godini taj broj iznosio 9 391. U junu 1992. godine (dakle, početkom uvođenja sankcija Sav-jeta bezbjednosti UN), broj ukupno zaposlenih iznosio 8.261, što čini oko 12% manje zaposlenih radnika nego u 1991. godini. Inače, može se procije-niti da je od ukupnog broja zaposlenih radilo u visokogradnji oko 70%; u niskogradnji oko 16,5%; i u montažersko-instalacionim i završnim radovima oko 13,5%.

Pri navedenome, sa stanovišta tekuće kapabilnosti preduzeća, a još i više sa stanovišta perspektivnih potreba, nužno je ukazati na veoma zabrinjavajuću kvalifikacionu strukturu, posebno kod proizvodnih radnika. Smatra se da je njihov veći dio bio pretežno zaposlen na rukovodećim radnim mjestima, u radnim zajednicama i projektanskim biroima - a da je tek simboličan broj inženjera radio na poslovima neposredne građevinske operative. Osim toga, veoma je izražena i deficitarnost odnosno nedostatak visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, naročito u oblasti zanatstva. Može se reći da je ovo posljedica prevashodno neadekvatnog školskog sistema u minulom periodu, u kome je proces obrazovanja i pripreme za privredno-proizvodna zanimanja bio potpuno degradiran, posebno u dijelu praktične obuke.

Međutim, dodatni veliki razlog zabrinutosti treba vidjeti u tome što je prosječna starost i to postojećeg majstorskog radnog sastava izuzetno visoka - čak preko 52 godine. Zbog svega navedenog problem obrazovanja kadrova poprima višestruko i na značaju i na hitnosti traženja odgovarajućih rješenja.

2.4.2. Stručno i visokoškolsko obrazovanje

U obrazovanju stručnih kadrova za potrebe crnogorskog građevinarstva svakako je posebnu ulogu u minulom periodu imala Građevinska srednjotehnička škola, kasnije Građevinski školski centar u Podgorici. Ovaj Centar je bio središte školovanja i osposobljavanja različitih profila i nivoa -

uključujući pored kadrova sa srednjom školskom spremom i proizvodne radnike, tj. za sticanje zvanja kvalifikovanih i visokokvalifikovanih majstora.

Pri svemu tome, valja podsjetiti da je pri ovom Centru, još krajem 1960-ih godina, bio pokrenut (na inicijativu i uz prevashodnu materijalnu potporu OGP "Titograd") prvi stepen studija Građevinskog fakulteta iz Beograda, kao svojevrsni pokušaj formiranja znatno kasnije osnovanog današnjeg Građevinskog fakulteta u Podgorici. Naravno, bio je to preteča i svim ostalim tehničkim fakultetima u Crnoj Gori. Nažalost, tu šansu, koju su iskoristile samo dvije generacije upisanih studenata, nije bilo moguće realizovati u skladu sa planovima i očekivanjima tadašnjih inicijatora. Gledajući iz današnje perspektive nije potrebno nagađati kakav je to odraz moglo imati - ne samo na ukupno kasnije organizovanje i kadrovske osposobljavanje crnogorskog građevinarstva, već i mnogih drugih institucija i službi povezanih kako sa građevinarstvom i komunalno-stambenim, tako i sa drugim njima srodnim i komplementarnim djelatnostima.

No, bilo kako bilo, čini se da i ova okolnost pomaže da još i više dođe do izražaja značaj već tada iskazanog opredjeljenja - doduše, realizovanog tek nakon iskustava stečenih iz katastrofalnog zemljotresa od 15. aprila 1979. godine tj. da ipak, i definitivno, dođe do osnivanja Građevinskog fakulteta u Podgorici.

Podatak da je do danas diplomiralo na ovom Fakultetu oko 250 inženjera konstruktivnog i saobraćajnog smjera dovoljno govori sam za sebe, pogotovo ako se zna da region koji gravitira ovom Fakultetu znatno prelazi granice Crne Gore.

Svakako da će u narednom periodu nov kvalitet i uvećan značaj poprimiti i realizacija opredjeljenja Fakulteta odnosno Univerziteta Crne Gore: (1) da se saobraćajni smjer transformiše u građevinsko-urbanistički smjer i (2) da se pri Fakultetu konstituiše Institut za zemljotresno inženjerstvo.

Na ovaj način se, pored ostalog, stvaraju preduslovi - s jedne strane, za uspostavljanje odgovarajućeg specifičnog programa i profila osnovnih studija (specifičnih i u odnosu na SR Jugoslaviju u cjelini), s druge strane, za formiranje naučnoistraživačke baze u oblasti smanjenja seizmičkog rizika, sa realnim izgledima da ovaj Institut poprimi karakter središta odgovarajuće savezne institucije. U vezi s navedenim otvara se, i čini logičnom, perspektiva organizovanja i odgovarajućih postdiplomskih studija na ovom Fakultetu.

Oba ova opredjeljenja, može se reći, imaju evidentno fundamentalno i dalekosežno značenje i za građevinski kompleks Crne Gore u cjelini i za društvenu zajednicu u širem smislu te riječi.

2.5. Naučnoistraživački rad u građevinarstvu

Institucionalna baza čiji bi zadatak bio naučno istraživanje odnosno utvrđivanje i sprovođenje razvojne politike, kao i koordinacija i integracija ovih aktivnosti, ne samo u našoj Republici (u njoj pogotovu) nego i u našoj zemlji u cjelini - svedena je na ekstremno uske i neprimjerene okvire. Kao posljedica takvog stanja, čak i u onim znatno povoljnijim opštim uslovima, naučnoistraživačke aktivnosti na području građevinarstva i stambeno-komunalne izgradnje (ako ih je bilo) odvijale su se po pravilu bez globalnog koncepta i bez adekvatnih sistema koordinacije, informacije i komunikacije.

A kada je riječ o crnogorskim uslovima posebno, nažalost, moglo se biti u svim ovim konstatacijama i znatno manje uzdržan - dovodeći u pitanje čak i samu identifikaciju ako ne i postojanje takve institucionalne baze. Pri tome se u prvom redu mora ukazati na okolnost da u minulom periodu takva baza nikako nije mogla ni biti uspostavljena cjelovito - budući da nije bilo ni odgovarajućeg fakulteta, niti odgovarajućih naučnoistraživačkih i istraživačko-razvojnih institucija (tj. ako se zanemari postojanje nekih partikularnih razvojnih službi u privredi, odnosno većim preduzećima).

Takođe, može se reći da ni na nivou zemlje nije postojala ranije, a danas još manje, jedna orgnaizovana institucionalna povezanost i koordinacija naučnoistraživačke aktivnosti onih važnijih nosilaca i zainteresovanih sudionika: instituta, fakulteta, razvojnih službi u privredi odnosno i odgovarajućih relevantnih oblasti. Pri tome imaju se na umu i potrebne relacije u odnosu na oblasti kao što su prostorno urbanističko planiranje i projektovanje, proizvodnja materijala i građenje, razvoj alternativnih izvora energije, štednja energije, uštede prirodnih resursa, ekološki aspekti izgradnje, zaštita okoline itd.

Izvjjesna pozitivna nastojanja činjena na ovom planu (kroz razne oblike) nijesu davala željene rezultate dijelom i usljed neobezbijedenosti potrebnih sredstava, a dijelom usljed izostajanja odgovarajuće šire društvene podrške.

U skladu sa niskim nivoom doskorašnjih ukupnih ulaganja u nauku (ispod 1% društvenog proizvoda), ova ulaganja u oblasti građevinarstva bila su još i znatno niža.

Sve naprijed naznačeno, a takođe i: finansijsko iscrpljivanje građevinarstva (kao posljedica prirode njegovog opšteg statusa, kao i dvogube izloženosti - s jedne strane volunтарыstičkim uticajima tzv. dogovorне ekonomije i, s druge, često neadekvatnom i neregularnom investitorskom korišćenju tzv. tržišnih uslova); nepostojanje budžetskog finansiranja novih tehnologija; te pasivnost države u podsticanju, stvaranju i korišćenju naučnoistraživačkog potencijala - doveli su do opšte zapuštenosti tehnološkog razvoja, koja se odrazila i na cio kompleks naučnoistraživačkog rada u sektoru građevinarstva u našoj zemlji. A što se tiče crnogorskog građevinarstva, ova kvalifikacija odnosno ocjena

mora biti još i znatno depresivnija. Uz napomenu, da je, u izvjesnom smislu, institucionalna baza za razvijanje naučnoistraživačkog rada u ovoj oblasti mogla biti uspostavljena tek sa otvaranjem Građevinskog fakulteta u Podgorici (1981) kao i pripajanjem Centra za obuku kadrova i izgradnju objekata u zemljotresnim područjima Građevinskom fakultetu.

2.6. Osvrt na zakonodavnu i tehničku regulativu u građevinarstvu

2.6.1. Opšte

Kao što je to i inače evidentno, posljednjih godina se u našoj zemlji i njenom okruženju dogodio čitav niz radikalnih promjena historijskog značenja, od političkih, preko društveno-ekonomskih do najdubljih socijalnih promjena. U najbitnijem, može se reći da ove promjene obuhvataju: (1) dezintegraciju i raspad šire državne zajednice (propraćene ratom koji i dalje traje u njenom velikom dijelu, sa svim posljedicama i prijetnjama kojima je izložena i današnja SR Jugoslavija); (2) slom sistema dogovorne ekonomije i prelazak na tržišnu ekonomiju; (3) transformaciju karaktera društvene svojine odnosno vlasničkih odnosa; (4) ostale promjene društveno-političkog i socijalnog karaktera, praćene drastičnim raslojavanjem našeg društva; i (na kraju - ali ne i na potonjem mjestu po važnosti), (5) sankcije Savjeta bezbjednosti UN, uz nametanje pozicije ekstremne prokaženosti od strane međunarodne zajednice.

Sve te promjene, ubrzano nastupajući, zatekle su nespremnim i teško pogodile naše građevinarstvo po raznim aspektima. Efekti takve situacije morali su biti izraženiji zbog njegovog prethodno naznačenog statusa i neadekvatnog društvenog tretmana. U uslovima nepostojanja posebnog ministarstva - pa stoga i bez mogućnosti značajnijeg upliva na nosioce vlasti i ponašanje drugih nosilaca investicione politike, zatim bez adekvatne komorske organizovanosti - pa stoga još i više razjedinjeno i marginalizovano crnogorsko građevinarstvo, zatim, sa i dalje živim recidivima ekstenzivnog privređivanja i ZUR-ovskih odnosa te, najzad, sa zakonodavnom i tehničkom regulativom prevaziđenom u nekim značajnim segmentima i aspektima - posebno u okolnostima pripreme i stupanja na snagu cijelog kompleksa tzv. EUROCODE-ova i ISO-standarda - opstajalo je mlado crnogorsko građevinarstvo. Otuda, u kontekstu naznačenih ozbiljnih i krupnih zadataka koji predstoje na planu reorganizacije i rehabilitacije građevinarstva u novonastalim uslovima, stoje u direktnoj vezi i oni koji se odnose na noveliranje zakonodavne i tehničke regulative. Osnovni cilj tih aktivnosti morao bi biti obezbjeđenje svih kvalitativnih preduslova za efektivnije djelovanje u zemlji, ali još i više za održanje i povećanje konkurentskih sposobnosti u međunarodnoj podjeli rada odnosno na inostranom tržištu.

2.6.2. Pregled stanja

Potpun pregled zakonodavne i tehničke regulative u SFRJ, prije njenog raspada (1991), sadržan je u sljedećim zbornicima odnosno katalogizima:

1) Katalog propisa iz područja građevinarstva. Koordinacioni odbor građevinskih instituta Jugoslavije, Zagreb 1991;

2) Katalog JUS standarda. Savezni zavod za standardizaciju, Beograd 1991.

Što se tiče tehničke regulative i standarda u građevinarstvu, može se konstatovati da je u SFRJ postojalo ukupno 90 pravilnika o tehničkim normativima i oko 800 standarda (a ako se uzmu u obzir instalacije, instalacioni materijali i putne oznake - onda ovaj broj iznosi čak oko 1400). Može se reći da iz tog okvira stoje potrebe intenzivnog angažovanja na dopuni i modernizaciji tehničke regulative, a naročito u sljedećim oblastima: pouzdanost konstrukcija (betonskih, čeličnih, zidanih, spregnutih); niskogradnja; hidrotehnika; zaštita od zemljotresa i zaštita od požara.

Zakonodavnu regulativu u načelu sačinjavali su zakoni, pravilnici i uredbе, a prema nadležnosti savezne države, republika i pokrajina. Ovom bile regulativom pokrивene su sljedeće oblasti:

a) Izgradnja i investicije, što je regulisano kroz pet saveznih zakona ili uredbi (Zakon o obligacijama, Posebne uzance o građenju, i dr.) kao i sa više republičkih zakona i pravilnika (u prosjeku 10-15 akata po republici), pri čemu se može smatrati najvažniji Zakon o građenju;

b) Prostorno uređenje, koje se reguliše kroz tri savezna i veliki republičkih zakona i pravilnika (u prosjeku oko 15 po republici), od kojih su najvažniji: Zakon o planiranju i uređenju prostora, i Zakon o građevinskom zemljištu;

c) Stambeno-komunalna oblast, koja je isključivo u republičkoj nadležnosti, regulisana je kroz više zakona i pravilnika (u prosjeku 7 - 8 po republici), od kojih je najvažniji Zakon o stambenim odnosima;

d) Zaštita na radu, takođe kroz republičku nadležnost, regulisana je kroz odgovarajuće pravilnike (12 - 14 akata po republici), pri čemu je najvažniji Zakon o zaštiti na radu;

e) Zaštita od požara i eksplozije, regulisana je kroz pet saveznih i veći broj republičkih akata (4 - 5 akata u prosjeku po republici), od kojih je najvažniji Zakon o zaštiti od požara.

Takođe, za neke posebne vrste objekata specifične namjene, primjenjuje se veći broj saveznih pravilnika o tehničkim normativima ili tehničkim uslovima za izgradnju i rekonstrukciju (oko 30).

Najzad, valja spomenuti grupu zakona, uredbi i odluka kojima se reguliše oblast poslovanja sa inostranstvom (kojih ima oko 60). Svi su ovi akti iz nadležnosti savezne države, a kao najvažniji mogu se izdvojiti: Zakon o spo-

ljno-trgovinskom poslovanju; Carinski zakon; Zakon o deviznom poslovanju i dr.

Pri navedenom valja ukazati da je skoro sva naznačena zakonodavna i tehnička regulativa iz oblasti građevinarstva i dalje u važnosti i to ne samo u SRJ.

U iznijetom kontekstu treba istaći da je Zakon o standardizaciji ("Službeni list SFRJ" br. 37/88) bio dopunjen i ispravljen ("Službeni list SFRJ" 33/91 i 55/91) - tako da sada sva tri naznačena teksta predstavljaju integralni i sada važeći zakon. Od značaja je naglasiti da je ovim Zakonom utvrđen jedinstveni sistem standardizacije proizvoda, roba i usluga u našoj zemlji. Njime su obuhvaćeni donošenje i primjena standarda i propisa, mjera za obezbjeđenje tehničke i konstruktivne sigurnosti i kvaliteta roba i usluga, kao i nadzor nad njihovim sprovođenjem.

2.6.3. *Noveliranje zakonske i tehničke regulative*

Zbog evidentnih radikalnih promjena u društveno-ekonomskom ambijentu naše zemlje, kao i zbog odgovarajućih drugih potreba, stoji krajnje aktuelna nužnost prilagođavanja i noveliranja cjelokupne već pomenute zakonske regulative, a posebno onih najvažnijih zakona - razumije se u skladu sa novonastalim stanjem i intencijama važećih ustavnih opredjeljenja. No, prethodno pomenuti Zakon o standardizaciji, i inače, već i sam nalaže da svi pravilnici o tehničkim normativima i standardima podliježu reviziji odnosno noveliranju svakih pet godina.

S druge strane, tekući procesi političke i ekonomske integracije zapadne Evrope, pa i njenog šireg prostora, u posljednjoj dekadi su doveli do objedinjavanja naučnoistraživačkih napora u cilju izrade jedinstvenih propisa za pojedine privredne grane i oblasti.

Ovi propisi, poznati pod skupnim nazivom EUROCODES, treba da postanu jedinstvene i zvanične norme za zemlje Evropske Unije i EFTA (European Free Trade Association - Evropsko udruženje za slobodnu trgovinu), koje već čine ukupno 18 evropskih zemalja.

Ne zanemarujući sve ostale, koji se na bilo koji način tiču spoljnotrgovinskog prometa, za građevinarstvo su svakako od naročitog interesa stupanje na snagu i priprema Evrokod-ova koji se odnose na konstrukcije (STRUCTURAL EUROCODES), i to:

- EN 1991 EUROCODE 1: Osnova, proračuni i djelovanja na konstrukcije;
- EN 1992 EUROCODE 2: Projektovanje betonskih konstrukcija;
- EN 1993 EUROCODE 3: Projektovanje čeličnih konstrukcija;
- EN 1994 EUROCODE 4: Projektovanje spregnutih konstrukcija od čelika i betona;

- EN 1995 EUROCODE 5: Projektovanje drvenih konstrukcija;
- EN 1996 EUROCODE 6: Projektovanje zidanih konstrukcija;
- EN 1997 EUROCODE 7: Proračuni u geotehnici;
- EN 1988 EUROCODE 8: Projektovanje kroz proračun konstrukcija na dejstvo zemljotresa.

Kao što je evidentno, predstoji veoma obiman i nimalo jednostavan rad na noveliranju i dopuni zakonske i tehničke regulative koja se odnosi na oblast građevinarstva.

U vezi sa navedenim, svakako da vrhunski prioritet imaju poslovi oko prihvatanja EUROCODE-ova i međunarodni ISO-standard. Pri tome, ne čini se naročito potrebnim isticati od kolikog je značaja prihvatanje EUROCODES odnosno prilagođavanje domaće tehničke regulative njegovim uslovima - posebno sa aspekta samog istupanja na inostrano tržište.

Pri tome, svakako, valja imati na umu i brojne teškoće i ograničenja - kako ona u domenu već i same operacionalizacije potrebnog postupka, tako i ona što se odnose na pripremljenost i osposobljavanje stručnjaka.

Svakako da će poseban problem predstavljati osposobljenost i kompetentnost institucija za verifikaciju kvaliteta prema ISO standardima, podrazumijevajući pod time ne samo odgovarajući kadar već i procedure laboratorijskih ispitivanja tj. sa stanovišta međunarodno prihvatljivih atesta kvaliteta.

Očigledno da je riječ o izuzetno značajnim i krajnje odgovornim aktivnostima, sa najvećim prioritetom i vrhunskim državnim interesom. Utisak je da se sa ovim aktivnostima na nivou zemlje već zabrinjavajuće kasni. U svakom slučaju, radi se o poslu na kome se moraju u što punijoj mjeri angažovati sve relevantne strukture - od nadležnih resornih organa i Saveznog zavoda za standardizaciju, preko najjačih naučnih potencijala (Akademije i Univerziteta) do najšire stručne javnosti (uključiv Privrednu komoru i specijalizovane inženjerske asocijacije).

3. PROSPEKTIVA RAZVOJNE REHABILITACIJE GRAĐEVINSKOG KOMPLEKSA U CRNOJ GORI

3.1. Osnovni ciljevi i njihova usklađenost s razvojnom orijentacijom Republike

U prethodnom izlaganju date su neke važnije naznake uloge i značaja, kao i društvenog statusa, djelatnosti koje čine ovaj kompleks - od tako vitalnog interesa za razvoj svake zemlje.

Implicitno, upravo u tom kontekstu, čini se da treba identifikovati jedan od vodećih ciljeva u rehabilitaciji - i ne samo u rehabilitaciji već i u jačanju uloge a time i opšte strukture odnosno potencijala crnogorskog građevinarstva.

Inače, u spregnutoj relaciji sa prethodnim, opšti ciljevi bi se odnosili na strukturisanje i definisanje ukupne kapabilnosti koja bi - s jedne strane, predstavljala odraz realnih potreba nacionalne ekonomije odnosno razvojnih aspiracija republike, a s druge, neposrednih poslovnih interesa samog kompleksa, ekspaniranog i u uslovima domaćeg tržišta i u izazovima i kriterijumima inostranog tržišta.

Pri svemu tome, očevidno, stoji potreba diferenciranja određenih nivoa i karaktera tih ciljeva - onih neposrednih/prioritetnih prema onim koji imaju dugoročni karakter.

Nadalje, kao bitan preduslov ne samo za realizaciju postavljenih ciljeva nego i za učešće u artikulisanju i formulisanju relevantnih koncepata, treba smatrati identifikovanje i osposobljavanje određenih glavnih nosilaca razvoja u svakom od segmenata od ovog kompleksa.

Najzad, ali ne i na posljednjem mjestu po značaju, cio pristup mora pretpostavljati i izgradnju odgovarajućeg sistema spoljne podrške (uključujući na prvom mjestu podršku države i banaka), kao i punu mobilnost, kapabilnost i koordiniranost - u okviru svakog segmenta posebno i između svih zajedno.

Inače, vrhovni cilj za sve morao bi biti sadržan u nastojanju da se postigne visoki kvalitet rada i proizvodnje, i to u svim domenima ovih djelatnosti. Podrazumijeva se da je s tim u vezi i opšti zahtjev za povećanje proizvodnje i nacionalnog dohotka u ovoj oblasti.

3.2. Glavna pitanja od značaja za racionalno prilagođavanje građevinarstva zahtjevima ekonomskog oporavka

Apostrofirajući važnost adekvatne definicije ciljeva i odnosa, naznačenih u prethodnom dijelu, ovdje će se izdvojiti neka od važnijih pitanja od čijeg će rešavanja zavisiti racionalno prestrukturiranje i prilagođavanje građevinarstva zahtjevima ekonomskog oporavka republike i zemlje u cjelini, odnosno njihovo zajedničko jačanje kroz nastojanje na postizanju odgovarajućih komplementarnih razvojnih ciljeva.

Ne pretendujući na navođenje njihovog redosljeda prema važnosti i značaju, ovdje će se, između ostalih, posebno izdvojiti i sljedeća pitanja:

1. Priroda i trajanje sankcija Savjeta bezbjednosti UN, za koje ne treba smatrati da su kratkoročnog karaktera;
2. Imperativ održanja tehnološko-razvojne supstance građevinarstva, odnosno građevinskog kompleksa u cjelini;

3. Nužnost obezbjeđivanja odgovarajućeg statusa građevinarstva u dokumentima ekonomskog i tehnološkog razvoja zemlje;

4. Uspostavljanje odgovarajućih programa javnih radova i drugih prioritetnih investicionih radova (uključivo i one na održavanju postojećih objekata);

5. Tehnološka modernizacija, rekonstrukcija i proširenje kapaciteta, uz osvajanje novih postupaka, proizvoda i usluga (od građenja i industrije građevinskog materijala do projektovanja i srodnih tehničkih usluga);

6. Unapređenje procesa upravljanja sa informatičkom podrškom;

7. Uvođenje sistema kvaliteta na institucionalnoj i meritornoj osnovi;

8. Jačanje i razvijanje uloge obrazovnih institucija (posebno fakulteta);

9. Uspostavljanje sistema naučnoistraživačkog rada, odnosno odgovarajućih naučnoistraživačkih institucija, i njihovo jačanje;

10. Aspekti poslovnog povezivanja i komorskog organizovanja (uključivo primjereno organizovanje za istupanje, kako na domaće tako i inostrano tržište);

11. Ekonomski i drugi aspekti transformacije vlasništva u građevinarstvu;

12. Aspekti unapređenja legislativnih i institucionalnih okvira (naročito u vezi sa preuzimanjem EUROCODES i sprovođenjem ISO standarda).

Postoji, naravno, i čitav niz drugih manje ili više značajnih pitanja - neka od njih su na određen način pomenuta i u prethodnim poglavljima. Između njih valja posebno izdvojiti problematiku obrazovanja proizvodnih radnika, a naročito potrebu njihovog podmlađivanja i odgovarajućeg osposobljavanja. Sa navedenih razloga ne nalazi se nužnim niti umjesnim vršiti rekapituliranje stavova po svakom od relevantnih i tangiranih pitanja, već će se kraći osvrt učiniti samo na neka najvažnija između njih - bilo u cilju neophodnih dopunskih razjašnjenja, bilo zbog toga razloga što neka od njih nijesu uopšte bila ni tretirana (kao npr. pitanje odnosno problematika transformacije vlasništva u građevinarstvu, itd.).

3.3. Mjere za rehabilitaciju i osposobljavanje građevinarstva u uslovima ekonomskog oporavka i obezbjeđenja daljih razvojnih ciljeva

Kao što je već ukazano, jugoslovensko a u korespodentnoj mjeri i crnogorsko građevinarstvo posjeduju značajne stručne, naučne, radne i proizvodne kapacitete i resurse. Odgovarajućim zakonskim i ekonomskim mjerama i odlukama na saveznom i republičkim nivoima, treba omogućiti da se poveća njihova uposlenost u zemlji i inostranstvu, čime će građevinarstvo dati puni doprinos Programu ekonomskog oporavka zemlje, koji je januara 1994. godine donijela Savezna vlada, a podržale republičke vlade. Zaustavljanje hiper-

inflacije je bio prvi i odlučni korak u sprečavanju totalnog ekonomskog slo-
ma, koji je vodio u kaos i socijalne nemire, sa nesagledivim posljedicama.
Podsticanje i povećanje obima proizvodnje i usluga koji imaju realan plas-
man na tržištu je, nesumnjivo, osnovni preduslov da ovaj program uspije.

Iniciranje i početak realizacije profitabilnih investicionih projekata i ra-
dova od opšteg interesa u oblasti poljoprivrede, energetike, izgradnje i re-
konstrukcije saobraćajnica, objekata gradskih infrastruktura i dr. angažovalo
bi, u velikoj mjeri, nedovoljno zaposlene kapacitete građevinarstva i drugih
privrednih grana koje su sa njim tehnološki povezane i dalo zamah daljem
privrednom razvoju zemlje. Ovakvi projekti od javnog značaja, koji se naziva-
ju javni radovi, treba da budu finansirani ne smao iz odgovarajućih saveznih,
republičkih i gradskih fondova nego i prikupljanjem kapitala u vidu akcija od
strane banaka i drugih privrednih subjekata i preduzetnika. Stoga bi što prije
trebalo angažovati odgovarajuće naučne, projektantske i finansijske institucije,
da ustanove metodologiju vrednovanja projekata, izrade neophodne predin-
vesticione studije i investiciono-tehničku dokumentaciju (tamo gdje ona ne
postoji), da bi se moglo što prije pristupiti realizaciji. Na ovaj način bi se
korisno angažovali nedovoljno zaposleni naučni i stručni potencijali (insti-
tucije) na analizama i studijama varijantnih rješenja, radi nalaženja optimalnih
ili najprihvatljivijih i dalje izrade investicione i tehničke dokumentacije. To
moraju biti projekti čija će realizacija podsticati privredne aktivnosti i
poboljšanje uslova života i rada građana i koji će omogućiti brz povrćaj
uloženog kapitala, što bi bio značajan stimulans potencijalnim ulagačima fin-
ansijskih sredstava.

Značajne mogućnosti angažovanja građevinarstva nalaze se i u
održavanju, rekonstrukciji i sanaciji svih vrsta objekata: stambenih, javnih,
industrijskih, energetskih, saobraćajnica i objekata na njima. Održavanju
raznih vrsta objekata u nas nije poklanjana, ni u boljim vremenima, veća pažnja,
tako da su mnogi objekti u nezavidnom stanju i zahtijevaju ozbiljne inves-
ticije i sanaciju.

Podsticanjem privatnog preduzetništva u oblasti proizvodnje i usluga,
javlja se potreba za izgradnjom raznih vrsta novih objekata, što takođe pruža
građevinarstvu mogućnosti za upošljavanje svojih kapaciteta. Ovome treba
dodati još i individualna ulaganja u stambenu izgradnju, koja su u posljednje
dvije godine svedena na najmanju mjeru zbog nedostatka bankarskih kredita,
nestabilnosti tržišta materijala, hiperinflacije, i propusta u politici otkupa
društvenih stanova.

U praksi, naročito u posljednjih nekoliko godina, uočene su mnoge devi-
jantne pojave naročito u ugovaranju i realizaciji poslova, koje su nespojive sa
dobrim poslovnim moralom a često su u sukobu i sa zakonom. Neregularne
licitacije, mnogi posrednici, ucjene i štetni ugovori, na koje pristaju građevinske

firme da bi na bilo koji način uposlili svoje nezaposlene kapacitete, nemogućnost naplate izvršenih radova i naplata sa zakašnjenjima u toku kojih je zbog hiperinflacije ne samo obezvrijeđivan rad nego su stvarani i veliki gubici, drastični su primjeri takvih devijacija. Uočava se ogroman broj malih firmi koje su registrovale za projektantske, konsalting i inženjering usluge. U svjetskoj, a i u našoj praksi je dobro poznato da su to složeni poslovi, koje mogu da obavljaju kompleksni timovi stručnjaka raznih profila i struka, i ovakve firme moraju imati modernu opremu i značajnu reputaciju na tržištu. U nas su to najčešće male, privatne firme, sastavljene od nekoliko ljudi, koji čak i ne moraju biti mnogo stručni za obavljanje poslova za koje je firma registrovana i koji stoga obavljaju samo posredničke usluge.

Razlozi za sve ove pojave leže u našem zakonodavstvu, koje nije strože definisalo uslove za osnivanje i poslovanje privatnih firmi u ovoj oblasti. U našoj zemlji još uvijek važe republički zakoni o izgradnji investicionih objekata koji su donijeti za sasvim druge društveno-političke, ekonomske i državne uslove. Može se sasvim slobodno reći da ni tada ti zakoni nijesu bili savremeni, odnosno nijesu bili u svemu na nivou dostignuća svjetske i naše prakse u realizaciji investicionih projekata. U ovom zakonu treba jasno definirati sve funkcije, prava, obaveze i uslove koje treba da ispune glavni učesnici u realizaciji investicionih projekata: investitor, izvođač, podizvođači, projektanti, konsultanti i nadzor, koristeći svjetska i naša saznanja i praksu. Određivanjem procedure izrade ponuda i ugovaranja poslova na realizaciji investicionih projekata i propisivanjem uslova koje treba da ispune učesnici u tom poslu, eliminisale bi se špekulacije, posredništvo i druge negativne pojave, koje prate sadašnje ugovaranje poslova i, uglavnom, izvođačke firme dovode u nezavidan položaj.

Mogućnosti našeg građevinarstva za angažovanje na inostranom tržištu su velike, pošto je ono na tom tržištu steklo veliki ugled i imalo povoljnu poziciju u oštroj međunarodnoj konkurenciji. Zbog sankcija Ujedinjenih nacija, u mnogim zemljama je otežan ili onemogućen nastup i rad naših firmi. Za uspješan nastup i djelovanje na inostranom tržištu potrebni su bolja organizovanost i kooperacija, ali i moderan pristup problemima ugovaranja poslova, organizacije, planiranja i praćenja realizacije investicionih projekata, koristeći dostignuća svjetske i naše nauke i prakse. Takođe, smatramo da ima puno opravdanja da se donese Savezni Zakon o izgradnji investicionih objekata.

Od nadležnih državnih institucija, ministarstava i komora na saveznom i republičkim nivoima, očekuje se da nastoje da jačaju dobre diplomatske i privredne odnose sa zemljama u kojima naša preduzeća izvode investicione radove. Takođe, neophodno je da se obezbijede odgovarajuća podsticajna sredstva firmama koje izvode radove u inostranstvu. Nadležni državni organi,

naročito na Saveznom nivou, treba da se angažuju oko naplate dugova koje inostrani investitori duguju našim preduzećima.

Naučnoistraživačke i obrazovne institucije igraju veliku ulogu u razvoju građevinarstva. Njihov doprinos se ogleda ne samo u edukaciji novog kadra i istraživanja novih tehnologija, već i u saradnji sa građevinskim preduzećima u cilju rješavanja konkretnih, naročito praktičnih, problema.

Obrazovne institucije na nivoima srednjeg, višeg i visokog obrazovanja treba da svoje planove i programe prilagođavaju potrebama građevinarstva, prateći savremena tehnička i tehnološka dostignuća i trendove daljeg razvoja.

Obrazovne institucije, naročito fakulteti, treba da se povezuju sa građevinskim firmama i drugim relevantnim institucijama u cilju unapređenja obrazovanja zaposlenih kadrova u vidu stručnih seminara, predavanja i poslijediplomskih studija za specijaliste i magistre. Takođe, programe obrazovnih institucija valja činiti primjerenijim i širim društvenim potrebama i ciljevima. U tom smislu zavređuje punu pažnju i podršku orijentacija Građevinskog fakulteta u Podgorici da izvrši transformaciju svog saobraćajnog smjera u građevinsko-urbanistički smjer.

Inače, periodi smanjene poslovne aktivnosti, takođe se mogu iskoristiti da se u saradnji sa naučnoistraživačkim institucijama rješavaju mnogi složeni problemi organizacije i upravljanja firmom i proizvodnjom, unapređenje proizvodnje i poboljšanje tehnoloških rješenja. Veoma značajna saradnja naučnoistraživačkih institucija i preduzeća može se ostvariti na rješavanju mnogih složenih tehničkih, tehnoloških i organizacionih problema, koji se odnose na realizaciju investicionih projekata u zemlji i inostranstvu.

Uvođenjem modernih informacionih sistema kvaliteta u građevinske firme, jedan je od uslova za njihovo uspješno poslovanje i nastup na tržištu, naročito inostranom. Na ovim poslovima, neophodno je takođe učešće naučnoistraživačkih institucija. Svi ovi poslovi se mogu obavljati nezavisno od sankcija UN, a njihovo izvršenje će u velikoj mjeri doprinijeti uspješnom poslovanju naših preduzeća, ne samo za vrijeme trajanja, nego, naročito, poslije ublažavanja i skidanja sankcija.

Poslije raspada SFR Jugoslavije, neke naučnoistraživačke institucije od saveznog značaja ostale su van teritorija SR Jugoslavije. Uz ove institucije posebno značajno mjesto zauzima Institut za zemljotresno inženjerstvo i inženjersku seizmologiju u Skoplju. Naša zemlja nema više takvu naučnoistraživačku instituciju. Pošto teritorija naše zemlje, naročito Crne Gore, spada u seizmički najaktivnija područja u svijetu to je tekuća inicijativa za formiranje takve institucije saveznog karaktera krajnje aktuelna. Ona bi se bavila naučnoistraživačkim i teorijskim radom u oblasti smanjenja seizmičkog rizi-

ka a naročito u oblasti zemljotresnog inženjerstva, prostorno-urbanističkog planiranja kao i u oblasti opšte pripremljenosti na zemljotres.

Ova institucija, odnosno Savezni institut, u svojim aktivnostima saradivao bi i sa ostalim naučnoistraživačkim institucijama u našoj zemlji kao i sličnim institucijama u svijetu. Smatra se da bi ovaj Institut trebalo da ima svoje sjedište u Podgorici, s obzirom na izrazito seizmičku izloženost teritorije Crne Gore, kao i s obzirom na to da su na Univerzitetu Crne Gore odnosno njegovom Građevinskom fakultetu u posljednjih 10 godina ostvarene određene značajne aktivnosti - izgrađen je objekat sa laboratorijama, nabavljen jedan dio opreme i pristupilo se stvaranju većeg broja mladih naučnih kadrova koji sada rade na ovom fakultetu (od kojih se neki nalaze i na doktorskim studijama u SAD). Uostalom, to bi bilo u punom skladu sa vanrednim iskustvima stečenim u širokoj oblasti smanjenja seizmičkog rizika nakon katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, kao i u skladu sa dosadašnjom orijentacijom Vlade i Skupštine Crne Gore - izraženom kroz Zakon o pripajanju Centra za obuku kadrova i izgradnju objekata u seizmičkim uslovima Građevinskom fakultetu Univerziteta Crne Gore ("Sl.list SRCG", br.).

3.4. Neki opšti aspekti vlasničke transformacije u građevinarstvu

U tekućoj fazi tranzicije naše privrede iz ekonomije društvenog dogovaranja u ekonomiju tržišnog privređivanja, građevinarstvo, je kao i ostale djelatnosti, podvrgnuto vlasničkoj transformaciji. Kod nas su građevinska preduzeća bila pretežno društvena preduzeća, dok su u razvijenim zemljama ona privatna ili javna.

U tržišnoj ekonomiji preduzeće se može kupiti bilo po tržišnoj cijeni, bilo uz popust ili može se pokloniti. Pri tom, vlasničko prestrukturiranje podrazumijeva kupovinu preduzeća sa ciljem (de facto) kupovine poslovanja, odnosno većinskog udjela akcija, a ne upravljačkog paketa akcija. Takođe se ulaže i u prinos na akcije, da bi se prisvojila dividenda ili kapitalni dobitak (price/earning ratio) ukoliko raste cijena akcija. Javna preduzeća se prodaju privatnim subjektima na licitaciji, i bez nje, ili se preuzimaju "iznutra" u smislu preuzimanja upravljanja od strane zaposlenih u preduzeću. Poslije privatizacije, vlasnici preduzeća određuju Upravni odbor, čime se korporativno upravljanje vlade u firmi ukida.

Proces privatizacije građevinskih preduzeća u zemljama Istočne Evrope počeo je 1989. godine. U Jugoslaviji se tada zainteresovanost za privatizaciju veoma ispoljila, ali vlasnička transformacija je tek prošle godine izvršena za samo nekoliko većih građevinskih preduzeća. Međutim, formiran je znatan broj malih i srednjih privatnih građevinskih firmi - u Crnoj Gori to je ispo-

ljeno na krajnje pretjeran način, što se može vidjeti i iz datog pregleda/tabele (odjeljak 2.3).

Opšta osobina privatizacije kod nas, ne samo u građevinarstvu, odlikuje se nepostojanjem pratećih tržišnih institucija i nepostojanjem preduzetničke kulture i ponašanja. Ovo drugo posebno dolazi do izražaja u građevinarstvu, stvarajući ogromne probleme u realizaciji poslovanja. Naime, preduzetničko ponašanje podrazumijeva poslovanje na bazi kreativnosti, rizika i etičkih principa, koji ne dozvoljavaju nezakonite aktivnosti i nemoralno ponašanje. Pri tome je, po pravilu, način poslovanja važniji od poslovnih dobitaka i gubitaka.

Poznato je da su etički principi u poslovnim kontaktima građevinskih firmi i ranije bivali zaobilazeni - počev od samog procesa dobijanja posla preko licitacije, i to naročito za radove u inostranstvu, pa do krađe građevinskog materijala sa gradilišta i razvlačenja inventara. Sa padom ličnog i društvenog standarda, nasilno otuđivanje imovine preduzeća naglo raste, što stvara enormne teškoće građevinskim preduzećima.

Koncept preduzetničke kulture doprinosi inovativnim promjenama, povećanju sklonosti ka riziku, slobodnom i nezavisnom odlučivanju, uspješnijem prevladavanju organizacionih propusta, jačanju odgovornosti za propuste i promašaje i podstiče edukaciju, dovodeći do dinamičnije valorizacije rada. Izvjesni pomaci ka stvaranju uslova za razvoj preduzetničkog ponašanja već se osjaćaju u građevinskim firmama. To najviše dolazi do izražaja u zahtjevima za obrazovanjem iz oblasti *project management-a* i *construction project management-a*.

Privatizacija građevinskih preduzeća u zemljama Istočne Evrope i kod nas, u načelu, može se sprovesti brzo ili sporo. U svakom slučaju, da bi dala pozitivne ekonomske efekte, trebalo bi da se odvija poslije obezbeđenja vladavine prava i političke demokratije (jedan čovjek jedan glas), a zatim i ekonomske demokratije kroz preduzetništvo. Ekonomska demokratija podrazumijeva razvijanje korporativnog upravljanja na osnovu akcija, kreiranja ekonomske politike na nivou društva. Na taj način treba da se štite ekonomski interesi korporacija i promovisanje privatnog vlasništva, i kroz pošten prenos akcija. Od ukorijenjavanja političke i ekonomske demokratije zavisi da li će se sprovesti brža ili spora privatizacija. Zagovornici brze privatizacije smatraju da za građevinsko preduzeće nije bitna pasiva, već aktiva, i, razumije se, moć zarađivanja. Ovakva shvatanja se naročito srijeću u našim građevinskim firmama koje rade u inostranstvu, pretežno u Rusiji. Takođe, brzo nominovanje vlasnika omogućava funkcionisnaje tržišta kapitala, pa i privlačenja stranih ulagača, koji ubrzavaju proces privatizacije. Negativan aspekt brze privatizacije je socijalna nepravda, usljed naglog socijalnog raslojavanja. Ona je glavni argument zagovornika spore privatizacije.

Do sada su se u građevinarstvu ispoljila pretežno dva tipa vlasničke transformacije. Prvi oblik je dokapitalizacija.

Izdaju se akcije sa pravom upravljanja, bez prava upravljanja i sa ograničenim pravom upravljanja. Dokapitalizaciju su sproveda mala i srednja preduzeća, odnosno vitalnije firme, preduzeća sa razvijenim informativnim sistemom i obrazovnijim kadrom, kao i preduzeća u čijem prestrukturiranju učestvuju strani partneri. Drugi oblik transformacije je prestrukturiranje od strane vlade velikih preduzeća poslovno kontraverznog karaktera. Ova transformacija je pokazala niz slabosti: zadržani su dugački poslovni tokovi kao posljedica birokratizacije; javio se kadrovski paradoks postojanja velikog broja nepotrebnih radnika, s jedne strane, i malo potrebnih radnika, sa druge. U suštini, stiče se utisak da je ovaj drugi oblik transformacije prije finansijska pomoć, jer su se u vlasničkim opcijama javile i banke - tako da egzistira iz socijalnih razloga, budući da su transformisane i firme koje dobro posluju i one koje loše posluju. Uz to, vlasnici akcija nekih firmi su ugušili kapital dobijajući sumnjive hartije od vrijednosti a kao posljedica toga širila sa nezainteresovanost za investicije.

Međutim, proces privatizacije je stvorio jedan novi tip ekonomskog subjekta koji, istina, odavno egzistira u zemljama tržišne privrede. Riječ je o privatnom preduzetniku, developer-u. Privatni preduzimač gradi kuće za stanovanje, često u funkciji glavnog izvođača. Angažuje se u oblasti trgovine i industrije, a u nekim zemljama i u turizmu. U manje razvijenim zemljama najveći dio izgradnje u privatnom sektoru obavlja za investitorove potrebe. Pri tome u cijeni za posao koji preuzima uključuje vrijednost zemlje, cijenu kapitala i važeći sistem oporezivanja.

Postojanje developer-a kod nas je doprinijelo prevazilaženju izvjesnih problema odavno svojstvenih građevinarstvu. Naime, sada se građevinska zemljišta, potpuno pripremljena za proces građenja, nude na prodaju, pri čemu se bira investitor, koji ispunjava postavljene kriterijume. Ranije je investitor obezbjeđivao zemljište i iznosio sve troškove infrastrukturnog povezivanja sa gradskim, seoskim i industrijskim tkivom. Takođe, i to se čini najznačajnijim, postoje velika potencijalna investiciona sredstva koja potiču iz privatnih preduzeća za sve tipove gradnje, naročito u velikim urbanim centrima - čime se relativno lako zatvara konstrukcija. Prodaja i kupovina građevinskog zemljišta u posljednje vrijeme pretežno podliježe tržišnim kriterijumima. Međutim, uslijed toga što tržišne institucije zaostaju za procesom privatizacije, javljaju se problemi u oblasti oporezivanja i, uopšte, zakonskog regulisanja investicione gradnje. Naročito je veliki problem u vezi sa utvrđivanjem visine zemljišne i gradske rente, pri čemu se često zaboravlja ili ne zna da je još u Hamurabijevom zakoniku bilo zapisano da stambena zgrada (građevinski objekat) za vrijeme svog trajanja treba da zaradi drugu zgradu.

Očigledno, proces vlasničke transformacije mogao bi da daje pozitivne ekonomske aspekte u građevinarstvu. Otuda, čini se, da trebalo bi nastaviti samoprivatizaciju. Uz to, trebalo bi razvijati i oblike posebne privatizacije u formi povjerilačkog društva: holding kompanija, penzionih fondova, investicionih kompanija. Kako kod nas još uvijek postoji izvjestan broj glomaznih nerentabilnih preduzeća, vjerovatno bi trebalo transformisati ih u manje firme da bi mogle opstati. Uz sve ovo, sigurno bi trebalo izvršiti rekapitalizaciju banaka zdravim novcem, jer zdrava ekonomija traži solventno bankarstvo, a zatim odobriti bankama da prodaju i kupuju preduzeća.

Evidentno, u građevinarstvu se već osjećaju elementi tržišnog privređivanja koji će doprinijeti ubrzanju vlasničke transformacije i u drugim privrednim i vanprivrednim djelatnostima. To će sigurno ubrzati stvaranje preduslova za razvoj preduzetničke kulture i ponašanja, koji ipak, moraju biti na znatno višem nivou nego što se to danas srijeće u praksi, a najčešće pretpostavlja.

4. ZAKLJUČNI OSVRT I DRUGE PREPORUKE

U uvodnom dijelu ovog razmatranja naznačene su najbitnije okolnosti i motivi koji su uopšte doveli do inicijative Crnogorske akademije nauka i umjetnosti za pokretanje jednog ovakvog projekta. Međutim, s obzirom na to da je do preliminarnog programskog uobličavanja ove inicijative bilo došlo još u maju 1993. godine, a do bližeg definisanja tematskog okvira projektnog programa u novembru iste godine, čini se nužnim ukazati na sva dramatična i kompleksna zbivanja koja su se odvijala u međuvremenu (tj. do kompletiranja ovog projekta) - između svega ostalog i posebno, u društveno-ekonomskom ambijentu naše zemlje.

Ne upuštajući se u bilo kakvo rezimiranje značenja i toka tih okolnosti odnosno zbivanja, ovdje će se samo izraziti uvjerenje da ih - za ovu priliku, dovoljno i krajnje sintetizovano odražava već i samo podsjećanje na katastrofalni "poplavni talas" hiperinflacije, sve do njenog magičnog zaustavljanja usvajanjem Programa monetarne rekonstrukcije i ekonomskog oporavka zemlje (24. januara 1994).

S tim u vezi čini se primjerenom konstatacija da osnovni ciljevi ovog Projekta CANU upravo korespondiraju i sa osnovnim ciljevima toga Programa. Nalazeći takvu srodnost tj. korespondentnost ciljeva i pristupa kao i tematskog okvira ovog Projekta sa intencijama Programa, čini se korektnom i opservacija o dobroj mjeri anticipativnog karaktera projektnog Programa.

U takvom kontekstu treba posmatrati prilaz i stav autorâ ovog dijela Projekta - kako u njihovom nastojanju da daju što produktivniji i konstruktivniji

doprinos na ovom području (pri datim uslovima i raspoloživim mogućnostima), tako i u pogledu cjelishodnog uspostavljanja određene terminološke korespondentnosti odnosno njenog korišćenja pri tretiranju izvjesnih aspekata u ovom radu.

U kontekstu iznijetog razmatranja i naznaka najvažnijih pitanja od značaja za rehabilitaciju crnogorskog građevinarstva i prilagođavanje njegovog razvoja zahtjevima i potrebama ekonomskog oporavka naše Republike, čini se, svakako, neizbježnim i razumnim obezbijediti njihovo odgovarajuće diferenciranje po prirodi stvari a takođe i njihovo razlučivanje prema ročnosti i nosiocima aktivnosti, odnosno nadležnostima i kompetencijama.

Sve to, razumije se, u velikoj mjeri treba da bude predmet razmatranja i elaboriranja kroz drugu fazu ovog projekta - polazeći od premisa iznijetih u ovom dijelu odnosno fazi Projekta.

Ipak, nezavisno od toga, a s obzirom na dinamičnost opštih procesa koji se odvijaju u našoj zemlji i njenom okruženju, smatramo da je krajnje svrshodno ukazati na hitnost izvjesnih aktivnosti pa, s tim u vezi, i na potrebu određivanja odgovarajućih prioriteta.

U navedenim smislu, još jednom aprostirofirajući važnost i specifičan značaj svakog od segmenata navedenih u odjeljku 3.2, kao i mjera navedenih u odjeljku 3.3. - sa vrhunskim prioritetom, mogla bi se označiti skupina aktivnosti i akcija orijentisanih na identifikovanje nosilaca osnovne tehnološke strukture ggrađevinarstva i projektnih djelatnosti u Crnoj Gori, kao i na definiciju potrebnih preduslova za njihov regularan rad i koordiniran razvoj.

Identifikovanjem ovih nosilaca i njihovim angažovanjem uz odgovarajući zajednički i koordiniran pristup - realizovan uz inicijativu i posredstvom nadležnih državnih organa i Privredne komore Crne Gore, mogao bi se oformiti djelotvoran konkretni program bližih i dugoročnih aktivnosti.

Najzad, i u svakom slučaju, valja podrazumijevati da mnoga od tih pitanja mogu na adekvatniji način biti riješena već i preduzimanjem odgovarajućih konkretnih mjera od strane odgovarajućih donosilaca odluka - kako u sferi tehnološkog i organizacionog unapređenja i prestrukturiranja unutar djelatnosti tako i primjerenim intervencijama u upravnoj i legislativnoj oblasti.

Međutim, mnoga od tih pitanja takve su prirode da će zahtijevati i opsežnije naučnoistraživačke i istraživačko-razvojne aktivnosti, izvedene na kompetentnoj i ekspertnoj osnovi.

Inače, dragocjen doprinos u tom smislu valja, sa pouzdanošću, očekivati od dalje aktivne i nezaobilazne involviranosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i u širem smislu i, posebno, kroz realizaciju druge faze ovog Projekta.

LITERATURA I IZVORI

1. *Studija o konceptu organizovanja građevinarstva u Crnoj Gori* (skraćena verzija), Institut za tehnička istraživanja - Titograd 1985.
2. *Program studija i tema naučno-istraživačkog i razvojnog rada u oblasti građevinarstva i industrije građevinskog materijala Jugoslavije za period 1987-1990*, OU građevinarstva i IGM PKJ, Beograd 1986.
3. *Stanje građevinarstva SR Crne Gore sa predlogom transformacije*, SOUR građevinarstva "Lovćeninvest" Titograd 1989.
4. *Elaborat o mogućnostima postizanja efikasnije organizovanosti građevinarstva u SRCG (Rezime)*, OU građevinarstva, IGM i komunalne privrede PK CG - SOUR građevinarstva "Lovćeninvest", Titograd 1988.
5. *Analiza poslovanja građevinarstva Crne Gore*, OU građevinarstva, IGM i komunalne privrede PK Crne Gore, Podgorica 1992.
6. *Informacija o mogućnostima funkcionisanja građevinarstva u uslovima međunarodne izolacije*, Ministarstvo uređenja prostora, Podgorica, aprila 1993.
7. *Listing preduzeća u oblasti građevinarstva Crne Gore (i oblastima vezanim za građevinarstvo)*, Republički zavod za statistiku, Podgorica, decembar 1993.
8. *Prostorni plan SR Crne Gore*, Osnove plana (RZUP, Titograd - UNCHS, Najrobi - UNDR0, Ženeva), Republički zavod za urbanizam i projektovanje (RZUP), Titograd 1983.
9. Božidar S. Pavićević: *Vodeći faktori racionalnosti i kvaliteta u oblasti prostornog planiranja, urbanizma i projektovanja - sa osvrtom na stanje i iskustva u Crnoj Gori*, Jugoslovensko savjetovanje "Kvalitet kao faktor efikasnijeg privređivanja", Zbornik radova, Budva 1988.
10. Dr Lazar Pejić: *Javni radovi*, Jugoslovenska investiciona i kreditna banka DD, Beograd 1993.
11. Dr Vidak Bjeletić: *Posljedice sankcija Savjeta bezbjednosti UN na građevinarstvo i zajednička ulaganja u Crnoj Gori (Monografija)*, Ekonomski fakultet - Podgorica, januara 1994.
12. Dr Ž. Praščević, Dr S. Petrović-Lazarević, mr G. Ćirović: *Status građevinarstva i njegova organizacija*, Konferencija građevinara Jugoslavije, Zbornik radova, Beograd, april 1994.
13. Mr B. Vojinović, S. Mirić, K. Ivanović: *Stanje u zakonskoj i tehničkoj regulativi u građevinarstvu*, Konferencija građevinara Jugoslavije, Zbornik radova, Beograd, april 1994.